پښتو سندرې

ليکونکی: گل پا چا «الفت»

کابل-۱۳۲۳ هجري شمسي

حمد و ثنا

په نامه د هغه خدای مې دا بیان دی ‌ ‌ ‌ چه یو نوم ئې په نومونو کښې سبحان دی
په سجود ئې مځکې سر دی لګولی ‌ ‌ ‌ هم ئې زوړند په رکوع سره آسمان دی
هره ونه په قیام سره ولاړه ‌ ‌ ‌ هر ګیاه ئې په تسبیح سره زبان دی
همه واړه په تسبیح د ده مشغول دي ‌ ‌ ‌ که ملك دی که پیری دی که انسان دی
هر ماهي ئې په اوبو کښې حمد وائي ‌ ‌ ‌ هر مارغه ئې په چمن کښې ثنا خوان دی

«رحمان بابا»

یادونه: دا کتاب په ۱۳۲۳ هجري ش. کښې لیکل شوی و، او د کال په مطبوعاتي جوائزو کښې یې لمړی جایزه اخیستې وه. بیا په کال ۱۳۲۵ هجري ش. کښې د کتاب د تکمیل د پاره نورې برخې هم و لیکل شوې او کتاب د پښتو ټولنې له خوا چاپ شو.

لوستونکو ته

د بلبلـــو پـــه نظـــر ګلـــو تـــه ګـــورئ
لیلـی نـه ده چـا لېـدلې بـې مجنونـه

چه سل زږونه په یوه نګاه ژوندی کړې
لـوی حکمـت دی سـتا د سـترګو پـه کاتـه کښـې

د بـې دردو هـېڅ لـه عشـقه بهـره نشـته
مـوږ یکـی تـه د پیـزوان خبـرې مکـړه

مـرده دل لـره لـه ذوقـه خبـر نشـته
پـه نهـاد کښـې ئـې د مینـې اثـر نشـته

هـر سـړی لـره د مینـی هنـر بویـه
نـور فکرونـه لـه زړه وباسـه بـی عشـقه
دروزن پـــه دیـــده ګـــوری ذره لمرتـــه
امتیـــاز د نیـــك وبـــد نشـــی کـــولی

غافـل زړه لـره لـه ذوقـه خبـر بویـه
ناقابلـــه ځـــوی لـــه کـــوره بدربویـــه
د ریبـار پـه سـترګو ریـار عاشـقان وینـی
پـه دا غتهـو سـترګو کلـه آسـمان وینـی

مطلب ته را بلنه

که د دنیا د نیمګړی بازار له شور و غوغا نه لږ څه لرې شو، که د غرو دزرکو او دبڼ د بلبلو آواز ته غوږ کښېږدو، که د جړوبیو او آبشارونو شورو فریاد ته ښه ځیر شو او د رڼو ستورو د سترګکونو په معنی وپوهېږو، که د زمانې یادداشتونه را برسېره کړو او سترګې وغړوو، پدې شنو ناوونو او ښکلو درو کښې د پښتو ډېر شاعران وینو چه لکه سرشار آبشارونه د خپلو اوښکو له کاروان او شورو فریاد سره تېر شویدي چه تر اوسه ئې آوازونه پدې پاکه هوا کښې ګرزي او د آسمان په شنه ډنډ کښې غوټې وهي.
پدې غرو او رغو کښې ډېرې د سورنارې لکه د شپنو شپېلۍ اوچتی شوی چه اوس هم زړکې وریسی ځان له ګرنګه ولی او د هوا کوترې وریسې تروړې ګرزی.

هندوکش او سپین غر تر اوسه پوری هماغه نارو ته گوش به آواز ولاړ دي او د آسمان په لمنو کښې ورپسی ښار کوی، د مشرقي تورغر او د تیرا سوی غرونه د همدوی په غم کښې تك تور او لوغړن له تاوه ډك ښکاره کیږی، سیندونه او دریابونه په همدوی پسې شپه او ورځ ناقراره دی، د کسي غر د همدوی په مناجاتو او رازونیاز د خدای په دربار کښې په قیام ولاړ دی. د سوریانو او غوریانو کروړان او پهلوانان په همدغو نغمو کښې راته ځان ښئ د روښانه فکرو خاوندان په همدغو شاعرانه نغماتو کښې را سره خبری کوی او په همدغه عالم کښې د خپلو توریالیو او ننګیالو په نامه خوشحالیږو او رحمانی تعلیمونه اروو.

مونږ له ډیر وخته را ایسې شعر او شاعران لرو چه خانان او قلندران، پاشاهان او امیران، پیران او باباګان پکښې وینو او افتخار پرې کوو. کوم شی چه مونږ ته له خپلو پلرو او نیکو، مشرانو او پادشاهانو، فقیرانو او قلندرانو پاته دی او هر څه پکښې شته هغه باید د قدر او قدر منو په نظر وګورو.

هر څه چه غواړئ او په هر شی پسی چه ګرزئ په دغو الهامی نغمو او پښتو سندرو کښې پیدا کیږی. د پاك خدای مینه او محبت، د ښایست او ښکلیتوب ستاینه، د عشق ناقراری او لیوالتیا، د عقل سر ګردانی او حیرانتیا، د سپینې تورې ځل او بریښنا، د ایمان ټینګوالی، د معرفت اسرار، حکیمانه لارښودنی، د صوفیانو نغوتې، د پادشاهانو درب و دروب هر څه راته پکښې خپل ځان ښئ او پوهیږو چه زمونږ پخوانیو او اسلافو هر راز د شعور درلود او په هر څه ښه پوهیدل.

کله چه مونږ پټی سترګی او په درانه خوب ویده وو، کله چه مونږ د خپلو په قدر نه پوهیدو او پردیو سندرو ته به خلقو نڅل، کله چه زمونږ رباب ماته او بې سره و، له خپلو شاعرانو بی خبره وو او د خپل باغ و بڼ د بلبلو په ژبه هم نه پوهیدو، اوس هغه د غفلت دوره تېره شوه، او زمونږ په ادبی نهضت کښې دومره رڼا پیدا شوه چه په دولسو پیړیو کښې یعنی د دوهم هجری قرن تر اوایلو پورې د شعر او ادب او پښتونولۍ کروړان او پاخه استاذان وینو، او په دغه رڼا کښې راته هر راز ښکلي نورانی څېرې ښکاره کیږی او ویلی شو:

په هر وخت کښې وه زمونږه ډیوه روښانه — دروېزه کړي هر چـا زمـونږ له خـوانه

نو که چیری له دغی روحی غذا او آسمانی الهاماتو سره څه مینه لرئ یا غواړئ چه د روح او زړه، ذوق او فکر پالنه او روزنه وکړئ، دا اشعار په وارو وارو او په غورو فکرولولئ

مګر په خوارو سترګو او د عدم اعتنا په نظر ورته مه ګورئ، ځوك چه په دغه مرض اخته وی هغه پدې خوند نه پوهيږی او نه ورځنی څه فايده اخستلی شی، لکه چه يوه سمسور باغ او ښکلی ګلزار ته ډير د هوا مرغان راښکته کيږی مګر کومه برخه چه بلبل او بورائی د ګلو په ننداره کښې لری ښائی چه نور ډير مرغان ئې ونلری، انسانان هم ټول په دغه برخه کښې يو راز نه دي او لکه چه خوشحال خان خټك وائي:

دوه سړي په باغ کښې ګډ شي يو ګل ګوري دويـــــم ګـــرزي پـه طلـــب د خـارو خــس

ځوك د ګلو سيل کوي او ځوك پکښې خس و خاشاك لټوی، د ځينو سترګې پټې کړی وی او هيڅ نه وينی، ځينی نور په هره شنه پاڼه کښې د معرفت دفترونه لولی، په شعر او وينا کښې هم ځينې داسی لطايف او خوندونه وی چه غافلانو او بی اعتنا خلقو ته ځان نه ښئ او هر ځوك ئې نشي ليدلی.

دا خبره ماته د اشعارو د انتخاب په وخت کښې ځو ځو ځله په تجربه معلومه شوېده چه په سرسري نظر راته ځينی بيتونه عادی او معمولی واېسېدل مګر په حقيقت کښې هغسی نه و، چه يو مثال ئی اوس هم راته يادډی او هغه د عبدالقادر خان دا بيت دی:

وائی چه وبـال دی چـه نظرو ښه مـخ ته

ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

که ځوك د عبدالقادر خان ديوان داسې لولی لکه چه د صرفميرګردان کوی يا په بی اعتنائی ورته ګوري دا بيت به ورته محض خبره ښکاره شی مګر همدغه ساده خبره يو شعری لطف لری چه هغه په دواړو سترګو قبلول دی ځکه چه دا محاوره دلته اصطلاحی او حقيقی دواړه معنا وی افاده کولی شی او وروسته تر لږ التفاته معلومېږی چه د ديدن په وخت کښې دا مصرع ويل (ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی) څه حقيقی کيف لري.

په مقصد پيل

هر ملت چه ژبه لری او ګرېړی هغه شعر او ادب هم لری که مونږ د دنيا مختلف قومونه او هيوادونه ولټوو په هر ځای او هر ټبر کښې وحشی وی که مدنی، ضعيف وی او که قوی، عالم وی او که جاهل، بډای وی او که فقير شعر او ادب مومو او څو تنه شاعران پکښې پيدا کولی شو ځکه چه شعر د انسان په طبيعت او خټه کښې اغږل شوېدی او دنيا پخپله هم په حقيقت کښې يو شعر دی له کوم وخته چه انسان په ژړا او خندا پوهېدلی او د تعجب احساس پکښې پيدا شوی د شعر نغمه هم اوچته شوی او د دنيا په ګلزار کښې په مينه مست بلبلان پيدا شويدي مګر دا نغمه وخت په وخت د ژوندانه له تغيراتو او تحول سره بل راز شويده او ډېرې مرحلې وربانديې راغلی دی يعنی په لمړيو وختو کښې شعر يوازی د اعجاب، او احساس او بديعی خيالاتو سندره وه وروسته چه په انسانی جمعيت کښې د اغراضو او مقاصدو نيلی وځغلېدی او د ځينو مطالبو دپاره راز راز علل او سببونه وپېژندل شوه شعر هم تحول پيدا کړ او د ځينو مراعاتونو په اثر کښې له خپل محور څخه وخوځېده يعنی د اجتماعی حيات او ژوندون په تقاضا د يوه او بل د خوشحالۍ او زړه جلبولو دپاره ووېل شو او په دغه صافه هنداره کښې علاوه پر احساسی تاثراتو نور شيان هم ښکاره شوه.

کله چه انسان په قبيلوی اجتماعاتو کښې ژوند کاوه او د قومی رقابتونو بازار تودو شعر هم د همدغه حيات له تاثير لاندی راغلی او د يوی قبيلی د خندا يا ژړا ترجماني ئې کړېده- په هغه وخت کښې چه د پهلوانۍ ميدانونه په هر ځای کښې جوړ شوی و، او بی له قوته بل افتخار نه پېژانده کېده د شعر قبله يا معشوقه هم رستمان و، او بی د سلاطينو له درباره ئې په بل ځای کښې استوګنه درلوده – کله چه د اسلام مقدس او سپېڅلو تعليماتو انسان د اخوت او وروروليۍ خواته را وباله او جاهلی عصبيتونه ئې ورك کړه شعر هم لږ څه بين رنګ پيدا کړ او ټول انسانان ئې يو د بل ورونه او د يوه وجود غړی وبلل چه بايد يو د بل په درد متاثر او ناقرار شی.

له کومه وخته چه په دنيا کښې د مليت جنډه په هر ځای کښې جګه شوه شعر هم ورته سر ټيټ کړ او د ملی مفاخرو په رنګ رنګين شو – نو له دغه اجمالی سير څخه معلومېږی چه شعر او ادب د انسانانو د ژوند عکس يا سيوری دی چه د ژوندون له تغير سره سم تغير مومی او بل راز کېږی يعنی لکه کاپر ګل وخت په وخت خپل مخ يوه خوا او بله خوا اړوی او غاړه کږوی.

د همدی لامله تشبیهات او استعارات، تخیل او تعبیر، سلوك او انشا، مطالب او مضامین، لهجه او آهنګ په هر عصر کښې بدلېږی او د ژوندانه له عمومی رنګه رنګ اخلی – نو ویلی شو چه ادب او شعر د انسان د ژوند هنداره ده، یا په بل عبارت انسان په ادبی دنیا کښې ژوند کوی او د ژوند په هره دوره کښې یو ډول ادب لری.

د پښتو شعر هم څو تاریخی دورې تېرې کړې چه هره دوره ئې مخصوص رنګ او د هغه وخت له حیاتی وضعیت سره تناسب لری- څنګه چه په غرنی هیواو کښې لوړی ژوری یا تاوده او ساړه ځایونه په تفاوت سره لیدل کېږی دغسی زموږ په شعر و ادب کښې هم تیټ و پاس او نشیب و فراز لیده شی او په لوړتیا یا ښکته والی کښې ئې زیات فرقونه ګورو کله د پښتو د شعر یوه دوره د ارتقا دوره بولو مګر چه له هغه ورسك څخه هغه پلو ګورو او لوړې څوکې (قلی) راته ښکاره شی بیا وایو چه دا د هبوط او ادبی نزول دوره ده چه د تاریخی مجهولتیا له کبله موږ ورباندی بل راز ګمان کاوه.

د دې شلېدلی او زاړه کتاب د آغاز او انجام، منځ او آخر په تعین کښې ښائې چه موږ ډېر ځله سهوه شو او په ادبی تتبعاتو او اجتهادونو کښې ډېر وغولېږو مګر بیا هم ورځ په ورځ حقیقت او حقائقو ته نږدی کېږو او د رڼا خواته ځو.

کله چه پښتو ټولنی د پښتو شاعرانو په باب کښې کوم اثر ولیکه هلته داسی وېرښېده چه زموږ ادبی تاریخ له (۳۰۰ ه) څخه شروع کېږی، وروسته تر دی چه ښاغلی حبیبی د خپلو تتبعاتو او لټون په اثر کښې د پښتو یوه خورا قیمتی ذخیره (پټه خزانه) ومونده هلته یوه نوې رڼا وځلېده او د امیر کروړ د یوې حماسی او فخری سندری په استناد ثابته شوه چه د پښتو شعر د ۱۳۹ په شاوخوا کښې هم ځینی داسی نمونی لری چه پوره ادبی پوخوالی پکښې لیده شی او معلومېږی چه په دغه وخت کښې پښتو پخپلو کلماتو او اصطلاحاتو کښې سره د فصاحت او روانی له مراعاته ډېر ښه ادبی تعبیرات خوندی کولی شوه لکه چه له دی لاندې سندری څخه معلومېږی:

ویاړنه

زه یم زمری پر دې نړی له ما اتل نسته پرهند و سند و پر تخار او پر کابل نسته

بل په زابل نسته له ما اتل نسته

غشی د من می ځی بریښنا پر میرخمنو باندې په ژوبله یو نم یرغالم پر تښتېدونو باندی

په ماتېدونو باندې
له ما اتل نسته

زما د بريو پرخول تاوېرى هسك په نمنځ و په وياړ
دآسى له سوومى مځكه رېږوى غرونه كاندم لتاړ

كړم ايوادونه اوجاړ
له ما اتل نسته

زما د تورې تر شپول لاندى دى هرات او جروم
غرچ و باميان و تخار بولى نوم زما په اودوم

زه پېژندوى يم په روم
له ما اتل نسته

پر مرو زما غشى لوئى ډارى د ښن راځخه
د هريوا لرو دپرخنډو ځم تښتى پلن راځخه

رپى زړن را ځخه
له ما اتل نسته

د زرنج سوبه مى د تورې په مخسور وکړه
په باداري مى لوړا وى د كول د سور وكړه

ستړمى تر بور وکړه
له ما اتل نسته

خپلو وګړو لره لوراو پيرزوينه كوم
دوى په ډاډ نه ښه بامم ښه ئې روزنه كوم

تل ئې ودنه كوم
له ما اتل نسته

پر لويو غرومې وينا درومې نه په ځنډ و په ټال
نرى زما ده نوم مې بولى پر دريځ ستايوال

په ورځو شپو مياشت و كال
له ما اتل نسته

په دې سندره كښې د تورى ترشپول لاندى ملكونه ګڼل، د بريو پر خول د هسك تاوېدل داس له سوو ځخه د ځمكى رېږدېدل، غرونه لتاړول، د من (ارادې) غشى ته برېښنا ويل، ټول هغه شاعرانه تعبيرات دي چه په. يوه حماسي شعر كښې ډېر قوت پيدا كوى او دا په ډېر ښه شان ثابتوى چه په يوه ژبه كښې دغسى شعر ويل ډېر عمر غواړى ځوك چه د شعر د پوخوالى دورى او د شعر د تكامل او نضج بطى سير په نظر كښې ونيسى هغه به يقين وكړى چه د پښتو شعر د دغه شعر له ويلو نه پخوا ډېر مراحل طى كړيدى او وار د واره په همدغه ډول نه دى پيدا شوى كومه د تكامل دوره چه په ټولو حياتى امورو كښې جارى ده هغه د ډېرو تحولاتو تقاضا كوى او ډېره زياته زمانه غواړى نو مونږ بايد خپل ادبيات او اشعار په دوو لويو دورو وويشو چه يوه دوره له دغى موجوده تاريخى نيتى ځخه چه پټه خزانه ئى راښئ د مخه وبولو او بله دوره له دغه وخته رادى خوا وګڼو يا ورته پټه او ښكاره دوره ووايو.

کومی لنډۍ او ټپی، قصې او افسانې چه په پښتو کښې د منظومو ډرامو په ډول تر اوسه شته او اصلی شاعر ئې هېڅوك نه پېژنی او نه ئې څوك په يقيني ډول وخت او زمانه تعينولی شی زما په ګمان د پټی دوری اشعار دي چه د دی وخت له اشعارو ځينې په مادي او معنوي لحاظ زيات فرق لري او کوم بعد او لريوالی چه د دې وخت د اشعارو او د دغو افسانو تر مينځ موجود دی هغه هم دا تقاضا کوی چه بايد دغه قصې تر دغه راز اشعارو د مخه وی او قدامت ولری ځکه چه شرقی ادب دغه حکايتی مرحله د غزنويانو له دوری نه پخوا شروع کړی وه او د محمود غزنوی په وخت کښې فردوسی پکښې پهلوانی ښکاره کړه وروسته بيا ورورو قصو او افسانو له نظم نه نثر ته انتقال شروع کړ او له نظم سره ئې تقريباً وداع وکړه نو ويلی شو چه په پښتو کښې هم ځينې افسانی ډېری پخوانۍ دی چه نه ئی ويونکی او جوړونکی پېژندل کېږی او نه څوك ورته وخت او زمانه ټاکلی شی – مګر دا ګمان بايد ونشی چه په پښتو شعر کښې به وار د واره همدغه اوږدی قصې اولوئې افسانی پيدا شوی وی او همدغه به زمونږ د ادب شروع او آغاز وی ځکه چه د دغسی قصو جوړول او په شعر کښې را وستل ډېر زيات قوت او اقتدار غواړی د شعر ابتدائي مرحله بايد ډېر ساده کيف ولری او بسيط رنګ پکښې ولبدل شی.

زما په شخصی عقيده د پښتو لمړی شعر بايد د لنډۍ په صورت وی او همدغه د پښتو لنډۍ چه زمونږ د ملی ادب يوه غوره او خوندوره برخه ده چه اوس پکښې د پښتو دعالی او لوړ ادب ښې ښې نمونی پيدا کېږی د پښتو شعر آغاز هم کېدلی شی مګر دا خبره چه د اول وخت لنډۍ به کومی وی؟ او کومې لنډۍ به په کوم وخت کښې د پښتو د شعر لمړنۍ پټی وی؟ ډېره ګرانه معلومېږی چه اوس پکښې څه نشو ويلی او ډېر تحقيق غواړی. هر کله چه د دغی پټی دوری هر څه لاتر اوسه پوری زمونږ له نظره پټ دی او د ليکونکو له تبصری لاندی نه دی راغلی په خصوصياتو او مميزاتو کښې ئې هم په تفصيل سره څه نشو ويلی او د يوی اجمالی نظريې په ډول همدومره وايو چه په دغه رومانتيکی دوره کښې د پښتو شعر د خپل ساده حيات په لحاظ د نثر قدر ظرفيت او استعداد درلود چه هر راز رزمی قصی او عشقی افسانی پکښې ويل کېدی او د وزن او قافيې په لحاظ يې هم لکه د نن ورځی مثنوی له شاعر سره زياته مرسته کوله مګر د دی لامله چه پس له څو پيتو او مصرو پکښې قافيه بدلېږی او رنګينی پيدا کوی له مثنوی څخه زيات جذابيت لری او تر آخره خپل خوږوالی ساتی.

په دغه دوره کښې دغه کلاسيکی تشبيهات او استعاری په دغه رنګ نه لېدل کېږی او تعبيرات هم ټول ساده او عام فهمه دی- مطالب او مضامين هم په تصويری او تمثيلی

ډول دی چه خطابی آهنګ او د امر و نهی لهجه پکښې په دغه ډول چه په کلاسیکی اشعارو کښې ئې وینو نشته یعنی دغه تعلیمی او تدریسی لهجه هلته نه څرګندېږی او مضامین هم د احساس او اعجاب په اثر د شعر په لمن کښې لوېدلی دی. سړی چه د انسان شعوری مراحل په نظر کښې نیسی او شعر ته د معنی او مفهوم په لحاظ ګوری داسی ایسی چه اول به فخری او حماسی اشعار په یوه بسیط او ساده ډول پیدا شوی وی او بیا به د عشق او جمال پرستۍ نغمی اروېدل شوی وی، وروسته تر دې به د اخلاقی او تعلیمی اشعار او بیا عرفانی او تصوفی شعرونه میدان ته راوتلی وی او کوم سیاسی او انتباهی نظمونه چه اوس وینو دا به له ټولو وروسته زېږېدلی وی.

دغه تقسیم چه د معنی او مضمون په لحاظ د یوی نظریې په ډول وښودل شو، زموږ پښتو شعر چه اوس د دی وخت د معلوماتو له قراره له کوم وخته شروع کېږی دغه دورې په همدغه ترتیب ښئ، ځکه چه زموږ تر ټولو پخوانی او لمړی شعر چه اوس موږ ته معلوم دی هماغه د امیر کروړ فخری او حماسی شعر دی چه د مخه وښودل شو مګر موږ دا نشو ویلی چه پخوا تر دغه شعره به د پښتو کوم بل عشقي غزل یا کوم بل راز شعر بیخي نه وي او له همدغه شعر نه به وروسته دا نورې دورې شروع شوی وي. ښائي چه موږ به تر دغه شعره د مخه هم ډېر بل راز اشعار پیدا کړی شو مګر دلته مو مطلب دادی چه تر دغه شعر را پدي خوا په مجمل ډول موږ ته د دغو دورو ترتیب څه نه څه معلومیږي.

له دغه شعر نه را پدې خوا د روښانیانو تر وخته پورې موږ په پښتو شعر کښې د مضمون او معنی په لحاظ درې عنصره په واضح او ښکاره ډول وینو، چه حماسي، عشقي او دیني و اخلاقي اشعار ورته ویلی شو.

د حماسیاتو نمونه خو هماغه د امیر کروړ شعر دی چه فی الحاله د پښتو لمړی شعر بلل کیږي. وروسته تر دغه شعره څو نور پاخه او قوي شعرونه هم موږ ته پټه خزانه راښئ چه دلته ئې د ښاغلی حبیبي له یوه کنفرانس څخه را اخلو چه د آریانا په مجله کښې نشر شویدی او د پښتو د ادب غوره او پخوانی سندرې ورته ویلی شو، چه له خپل زاړه آهنګ څخه هم خپل قدامت او پخوانی توب ښئ لکه چه د شیخ رضی او نصر یوه مکاتبه چه دغه دوه د تره زامن د (٣٥١) په حدودو کښې یم له بله په شعر خبرې کوي او په دغه وخت کښې د پښتو د کلماتو تغیر او تصریف او استعمال هم راښئ چه بل راز رنګ او بڼه لري، شعرونه دادي:

(١) شیخ رضی نصر د شیخ حمید ځوی ته لیکي:

د الحاد پر لور دی تر پلل   گروه دی زمونږ وکوراوه
مونږ رو ښلی په زیار نه   تا په تورو توراوه
لرغون ولی گروهیدلی   چه دې گوښی اړاوه
هغه گروه دی اوس اړه کړه   چه پلرو دی رښاوه
لودی ستا په نامه سپك سو   که هر څو مو درناوه
نصره نه موئې له کهاله   لودی نه ئې په کاوه
زمونږ رغا ده ستا له گروهه   دور ځلوی په رغاوه

(۲) نصر د شیخ رضی جواب داسې لیکي:

د الحاد په تور تورن سوم   زه لرغون خو ملحد نه یم
زما د ښنه هسی تور کړی   که ملحد یم د دښنه یم
له اسلامه نه تر پلمه   تورانو څخه په تر پله یم
گروه می هغه لرغونی دی   اوس هم کروړ په لرغونه یم
د اسلام پر هسك به ځلم   وتورانوته تیاره یم
د لودی ځوی سنتی یم   د حمید د لوړ کهاله یم

تورانی دښن چه وائی   زه له ګروهه په اړه یم
دائی تور تاسی دروهوی   زه مومن ستاسی پرتله یم
د دښنو وینا مغږه   زه لودی یمه څو زه یم

پدی دوه شعرو کښې سړي ته معلومیږي چه د هغه وخت ځینې اشتقات بل راز و، او اوس بل راز شوی دی لکه: روښلی- وتوراوه- په کاوه- ځلم- دروهوی مغږه او داسی نور ... همدارنګه په هغه وخت کښې ځینې کلمات مستعمل و، چه اوس نه دی لکه:

ګروه، وکوراوه، ګروهېدلی، اړه کړ، رغاده، دورځلوی، کروړ او داسی نور ...

د همدغه وخت له اشعارو څخه د بیتې نیکه یو مناجاتی شعر هم د پښتانه شعرا په لمړی جز کښې ښودل شویدی چه سړی پکښې د خدای مینه، د قدرة جلال او جبروت د هغه وخت د شعر خوند او کیف مومی چه هغه دا دی:

لویه خدایه لویه خدایه — ستا په مینه په هر ځایه
غرو ولاړ دی د رناوی کښې — ټوله ژوی په زاری کښې
دلته دی د غرو لمنې — زمونږ کېږدی دی پکښې پلنې
دا وګړی ډیر کړی خدایه — لویه خدایه لویه خدایه
دلته لږ زمونږ اوربل دی — وور کورګی دی وور بر جل دی
مینه ستا کښې مونږ مېشته یو — بل د چا په مله تله نه یو
هسك او مرکه نغښته ستا ده — د مړو وده له تا ده
دا پالنه ستا ده خدایه — لویه خدایه لویه خدایه

له (۴۰۰ ه) راپدی خوا پټه خزانه مونږ ته د خربنبون چه د سړبن ځوی دی او د شیخ اسماعیل چه د بیټ نیکه زوی دی دوه شعرونه راښئ چه دغه دوه د تره زامن ئې د بېلتون او بېلېدو په وخت کښې یو بل ته وائی او داسی آهنګ لری لکه چه دوه مین او خواږه یاران یو له بله بېلېږی، یعنی سړی لکه د دوه مینو سوی ناری داسی ایسی او د آدم او درخانۍ د مینی یادونه کوی. شعرونه دا دي:

(۱) شیخ اسماعیل د خربنبون د تلو په نسبت وائی:

که یون دی یون دی مخکښې بېلتون دی — له کسې غره ښخه ځی خربنبون دی
که وروره وروره خربنبون وروره! — ته چه بېلتون کړی زما ویر ته ګوره
چه ځی مرغی له توری کرغی له — همزولی پاته ځی ښه برغی له
د خدای دپاره خربنبون یاره — چه هیرمو نکړی زمونږ کهول واړه
زړه می رپیږی یار می بېلېږی — بېلتون ئی اور دی ځان پری سوزیږی

(۲) خربنبون د شیخ اسماعیل په جواب کښې وائي:

بېلتانه ناره می وسوه په کور باندی — نه پوهیږم چه به څه وی پیښ په وړاندی
له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترګو — دواړه سترګی می په وینو دی ژړاندې
اسماعیله ستا ناورمی زړه سوری که — بېلتانه خربنبون بیا له تا پردی که
نه هیریږی که می بیا نه ستا یادی که — په چړو د ویربه پری سی د زړه میراندی
ځمه ځمه چه اورد یون می دی ومخ ته — دیانه ښوری به واچوم وترخ ته
ستاسی یاد به می وی بس د زړه وسخ ته — که دا مځکه غرونه ټول سی لاندی باندې

ښوك چه دی دوه شعرو ته په اول نظر وګوری پوهیږی چه د خربنبون او شیخ اسماعیل لهجه د شیخ رضی او نصر له لهجې ښخه زښت ډیر فرق لری ځکه چه د دی دواړو وینا

زمونږ او تاسي خبرو ته ډېرې نږدې دی او محاوره ئې د دې وخت محاورې ته بېخي قريبه ده مګر بيا هم د کلام سياق او روش ئې په پخوانيتوب شاهدی لی.

په همدغه وخت يعنی د (۴۲۵) په شاوخوا کښې د شيخ اسعد سوری يوه قصيده هم پټه خزانه راښئ چه هم پکښې د پخوانيتوب آثار ښه ډېر ليدل کېږی او هم په دغه وخت کښې د پښتو د شاعری ښه قوت ښئ او دا ورځنی معلومېږی چه دغه راز شعر ويل د ويونکی زيات اقتدار او يو عمومی استعداد او آمادګی غواړی- پدی قصيده کښې که څه هم ځينی کلمات لکه: فلك، بهار- ګل، خار- خونخوار- هزار- دار- انتقال- نيسان- نثار- سوګوار- کهسارا او داسی نور ليدل کېږی چه په مخکښېنو اشعارو کښې په دغه رنګ کلمات نه ګورو او دلته د يوې نوې اغېزی او رنګ بدلولو په ډول په دغه شعر کښې ليدل کېږی مګر ډېر نور داسی کلمات او اصطلاحات و محاورات هم شته چه دا قصيده د پښتو د ادب يوه لوړه، غوره او پخوانۍ نمونه معرفی کوی.

قصيده دا ده:

د فلك له چارو څه وکړم کوکار
ز مولوی هر ګل چه خاندی په بهار

هر غټول چه په بېديا غوړېده وکا
رېژوی ئې پاڼی تاندی تار په تار

ډېر مخونه د فلك څپېړه شنه کا
ډېر سرونه کا تر خاورو لاندی راز

د واکمن له سره خول پری باسی مړسی
د بی وزلو وينی توی کاندی خونخوار

چه له برمه ئې زمری رپی رنګلو کښې
له اوکوبه ئې ډاری تير و جبار

هم ئې غشی سګنی ډال د ژوبلو رو
رستمان ځنی ځغلا کاندی په ډار

چه ئې ملا وی نه کړيږی په غښتليو
دا فلك پروکاڅه کاری ګذار

په يوه ګردښت ئې پرېباسی له برمه
نه ئې غشی د ليندی وی نه ئی سار

څه تېری څه ظلم کاندی ای لکه!
ستا له لاسه نه دی هيڅ ګل بی له خار

په ويرژلو لورنکړی په زړه کراړيه
پرنتلو اوروی د غم ناتار

هيڅ روغی مې په زړه نسته ستا له ځوره
بيلوی په ژړا ژړمين له يار

له تېريو دی اوښی خاخی له اوريځيو
چينی ژاړی په ورټ ورټ ستا له شنار

نه به لاس له ځوره واخلی نه به لوری
نه به ملا کړی له بی وزلو له ترار

نه به زړه سوزوی په هېچا باندی
نه به پريوزې له ګردښته له مدار

نه به وصل کړی مين له بل مينه
نه به و درملې تپونه د افکار

ستا له لاسه دی پراته ژوبل زګيروی کا
هر پلو ته تپی زړونه په ځار ځار

کله غوڅی کاندی مراندې د زړګيو
کله تېر باسی وګړی هوښيار

کله ټکی واچوی په نازوليو
کله خيری کړی ګريوان د نمنځنی چار

کله غورځوی واکمن له پلازونو
کله کښېنوی په خاورو کښې بادار

زمونږ پر زړونو دی نن بيا يو غشی وويشت
ودی ژوبلله پر دی غشی هزار

پر سوریو باندې ویر پرېووت له پاسه | محمد واکمن چه ولاړی په بل دار
یو وار سو اسیر پر لاس د میرخمنو | انتقال ئی وکړ قبر له بل وار
په سماوئی ودان آهنګران و | په تېنکه وپر درست جهان او ځار
د محمود د ژوبلو رو په لاست کښېووت | چه غزنه ته ئی باتلی په تلوار
ننګیالیو لره قید مړینه ده ځکه | ستائی والوتله هسك ته پردی لار
تر نړی ئی غوره خاوری هدیره کا | د زمریو په بېریو کله وی خوار
په دی ویر د غورو ګړی تورنمری شول | په دی ویر رڼا تیاره سوله د ښار
ګوره ځاځی رڼی اوښې د دی غرونو | دا کړونګی ساندی لی په شورهار
نه هغه زرغا د غرو نو په بیدیا ده | نه د رزکو په مسادی کتهار
نه غټول بیا زرغونېږی په لاښونو | نه بامی بیا مسېده کا په کهسار
نه له غرجه بیا راځی کاروان د مشکو | نه را درومی غور ته بیا جوپی د شار
د پسرلی اوره تودی اوښی تویوینه | مرغلری به نیسان نکړی نثار
دا په ځه چه محمد ولاړ له نړیه | په ویرنه ئی سوغور ټول سوګوار
نه ښکارېږی هغه سور د سور په لتو | نه ځلېږی هغه لمر پر دې دیار
چه به نجلیو په نڅا پکښې خندله | چه به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
هغه غور په ویر ناتار د واکمن کښنوست | هغه غور سو د جاندم غوندی سور آړ
لاس دی مات سه ای فلکه چه وی وکا | محمد غوندی زمری د مړینی ښکار
شین زړګی فلکه ولی لاولاړ ئی | ای د غور غرونو پر ځه نشوی غبار
مځکی ولی په رېږد لونه پرېوزی | لاندې باندې سه چه ورك شی دا شعار
چه زمری غوندی واکمن ځی له جهانه | چه ځوك نکړی په نړی باندی قرار
سخ په تا ای محمد د غور لمر وې | په نړی به نه وی ستا د عدل سار
ته پر ننګه وی ولاړ په ننګ کښې مړسوی | هم پر ننګه دی په ننګه کاځان جار
که سوری دی په تګ ویر کاندی ویرمن سول | هم به ویاړی ستا په نوم ستا په ټبار
په جنت که دې وتون زموږ واکمنه | هم په تا دی وی ډېر لور د غفار

دا قصیده شیخ اسعد سوری د امیر محمد سوری د مړیني او بندیتوب په نسبت ویلی ده چه دغه نومړی پادشاه د سلطان محمود د تاخت و تاز په وخت په غور کښې بندی ونیول شو او هماغسی بندی غزنی ته را واستول شو خو په لاره کښې ئې بندیتوب په مړینه بدل شو.

پدې قصیده کښې هم ډېر پخوانی تصریفات او زړه صرف و نحوه زاړه لغات وینو چه له دی لاندینیو کلماتو ځخه معلومېږی:

(رپې- ډارې- ژوبلور- زمولوې- څغلا- لور- روغې- درملې- ودې ژوبلله- سماو- زرغا- رېږدل) او داسې نور ... چه اوس ئې د نن ورځې په محاوره کښې نه ګورو او نا اشنا ايسي.
ادبی تعبيرات او خواږه محاورات هم پکښې په ښه پيمانه ځای شويدی چه د فلك ظلم او سنګدلی، د دغه پادشاه شهامت او د ده په حال د هر چا او هر شی تاثير او د زمان و مکان بل رازوالی سړی ته په بديعو او عجيبو الفاظو کښې ښئ لکه وګړی تورنمری کېدل، د غرونو رتې او ښې څڅېدل د ګرونګی ساندی- د وريځو ژړا- د زړګيو مراندی غوڅول- په نازولوټکی اچول- آسمان ته په زړه کراړويل- د زمرو رپې- په غشو باندی ډال سکڼل- د رستمانو ځغلا- د واکمنو له سره خول پری ايستل- د زرکو په مسا کټهار- د پسرلی د اورو تودی اوښې تويول.
او بيا د دی ټولو په اخر کښې د شنه زړګی خاوند يعنی فلك ته دارنګه خطاب چه ولی ولاړيې؟ او د غور غرونو ته ويل چه ولی نه غبار کيږئ؟ او بيا ځمکی ته امر کول چه ولی په رېږدلو نه پرېوزی او ولی نه لاندی باندی کېږی چه دغه شعار ورك شی- دغه راز شاعرانه تعبيرات هماغه ادبی سحرونه دی چه وينا شعر کوی او په شعر کښې يو بل راز کيف و اثر پيدا کوی.
کوم ادبی قوت چه په دغه قصيده کښې وينو او ښه تعبير هم ترينه نشو کولی بيا ئې د پښتو په يوه بل شعر کښې دوه سوه کاله وروسته يعنی تر (۶۰۰ ھ) وروسته د شيخ متی په يوه مناجات کښې ګورو چه د لوی خدای محبت، د جمال ننداره د عشق ليوالتيا او د حقيقت و عرفان رڼاوی پکښې په ډېر شاعرانه کيف معلومېږی او سړی ويلی شی چه دغه راز پوخ او ښکلی شعربه په ډيرو ژبو کښې په دغومره عمر او پخوانيتوب خدازده چه پيدا کړو:
شعر دا دی:

پـر لويـو غـرو هـم پـه دښـتو کښـې	پـه لـوی سـهار پـه نيمـو شـپو کښـې
پـه غـاړه رغ او پـه شـپيلکو کښـې	يـا د ويـر ژلـو پـه شـپېلو کښـې
ټـول سـتا د يـاد نـاری سـوری دی	د سـتا د مينـی ننـداری دی
جنـډی زرغـون کـه پـه بيـديا دی	د بـربڼ خواتـه پـه خنـدا دی
ترنـك چـه خـر دی پـه ژړا دی	دا ټـول اغېـز د مينـی سـتا دی
ټولـه ښـکلا دی سـتا لـه لاسـه	ای د پاسـوالو پاسـه پاسـه
کـه لمـر روښانه مـخ ئـی سـپين دی	يـا د سـپوږمیه تنـدی وريـن دی
کـه غـر دی ښـکلی پـر تمـين دی	لکـه هنـداره مـخ د سـين دی

ستا د ښکلا دا پلوشه ده   دا ئې يو سپکه ننداره ده
دلته لوی غرونه زرغونيږي   د ژوند ورمې پکښې چليږی
بورا وی شاوخوا کرېږی   سترګې ليدو ته ئې هيښيږی
لويه خاونده ټوله ته ئې   تل د نړۍ په ښکليده ئې
خاونده ښکلی ستا جمال دی   ښکاره ئې لور په لور کمال دی
که ورځ که شپه که پيړۍ کال دی   ستا د قدرت کمکی مثال دی
ستا د لور ونويوه رڼا ده   دلته چه جوړه تماشا ده
زړه مې دا ستا د مينې کور دی   سوی د عشق په سوزند اور دی
رپ ئې وتا ته ستا پر لور دی   بې له دی هيڅ دی ورك ئې پلور دی
ستا د جمال په ليدو ښاد دی   که نه وی دغه نور برباد دی
په غرو کښې ستا د عشق شپيلکی دی   د دی نړۍ په عشق سمې دی
که غټ که وړوکه پنډۍنری دی   ستا د جمال ځری هر شی دی
چه پر دنيا مې سترګې پری سوی   ستا د جمال په ننداری سوی
نه هسك نه مځکه وه تورتم و   تياره خپره وه ټول عدم و
نه دا ابليس نه ئې آدم و   ستا د جمال سو چه پرتم و
چه سو ښکاره ښکلی دنيا سوه   د پنځ پر لوری ئې رڼا سوه
زه چه خرګند پردی د نيا سوم   د ښکلی مخ په تماشا سوم
ستا پر جمال باندی شيدا سوم   له خپلی ستې را جلا سوم
په ژړا ژاړم چه بېلتون دی   يمه پرديسی بل مې تون دی
ګړو ولی متې ژاړی   سوری ئې اوری غاړی غاړی
څه غواړی؟ څه وائې څه باړی؟   خپل تون او تورو کلی غواړی
چونی چه بېل شی نيمه خواسی   تل ئې د بڼ په لور ژړا سی

پدی شعر کښې شاعر د قدرت په ټولو مظاهرو کښې يوه خدائی مينه او جمال ګوری او په دنيا کښې يو داراز سير کوی چه بې له شاعره ئې بل هېڅوك نشي کولی.

دلته شاعر په لويو غرو او دښتو کښې، د سهار په رڼا او د نيمی شپې په تياره کښې، د ويرژلو په شپيليو او د ګلونو په پاڼو کښې، د ځړو او سپينو دريابو په تماشا، د لمر او سپوږمی په سپين مخ، د غره په ښکليتوب او عظمت کښې، د ژوند په ورمو او د بوراګانو په کرېدو کښې په شپو ورځو، کلونو او پيړيو کښې همدغه يو شی ګوری چه دی ورځنی د ښکلا په پلوشه، د مينی په ننداره او د قدرت په يوه کمکی مثال تعبير کوی او بيا وائی

چه زړه د عشق او مینې کور دی او په همدغه قیمتي متاع قیمت پیدا کوي، په همدغه ننداره ژوند او خوشحالي کوي او په هر ځای او هر شي کښې دغه تماشا ګوري.
د نړۍ سمې په عشق سره دي او دنیا ټوله د جمال په رڼا کښې پیدا شوه، ما چه دنیا ته کتلي د جمال په ننداره او د ښکلي مخ په تماشا یم، د همدغه جمال په تماشا شیدا او له خپلې ستې جلا شوم څکه لکه یو مسافر د بېلتون له لاسه ژاړم او لکه له ټولګۍ بیل چونې نیمه خوایم. د شیخ متی له دغه مناجات او ځینو نورو اشعارو څخه د (۴۲۰) په حدودو کښې ویل شویدي معلومېږي چه په دغه وخت کښې د پښتو شعر په ښه قوت کښې و، او ښه ښه شاعران ئې درلوده چه د اشعارو نمونې ئې متاسفانه ډېرې لږې په لاس راغلي دي مګر له همدغو لږو نمونو نه هم معلومېږي چه د پښتو شعر په دغه وخت کښې څه رنګ او څه ښېګڼې لرلې؟ د شیخ متی مناجات خو مو ولید اوس د دغه وخت یو بل شعر چه د قطب الدین بختیار دی او د عشق و مینې سوی پکښې لیدل کیږی وګورئ! دا شاعر هم له (۴۰۰ هـ) څخه شل دیرش کاله وروسته مړ شویدی.
شعر دا دی:

ویـر مـې زړه سـوری سـوری کـړ — راتــــه وګـــــوره ملــــــوکی!
پــه بېلتـــون کښـــې دې وباســـم — لــــه خوږمنـــــه زړګـــــی کـــوکی

راتـــه وګـــوره ملــــوکی
راتـــه وګـــوره ملــــوکی

د بېلتــــون اورونـــــه بـــــل دی — هــــر ګـــړی مـــې زړګــــی ســـوزی
لیــــونی یمــــــه د مینـــــــی — ســــوزم زه لکـــــه پېلـــوځی

راتـــه وګـــوره ملــــوکی
راتـــه وګـــوره ملــــوکی

غـــــوږولی دی او ر بـــــــل دی — اور زمـــا پـــه زړګــــی بـــل دی
زه بختیــــار خــــاوري ایــــري شـــوم — پـــه اور ســـوی مـــې ګوګـــل دی

راتـــه وګـــوره ملــــوکی
راتـــه وګـــوره ملــــوکی

وګورئ پدې ساده او روان شعر کښې چه هيڅ راز تکلف نه ليدل کيږي څومره خوږوالی او سوی ليدل کيږي او په عين سادګی کښې څه سوزناك اثر دی. په ظاهر کښې ډيرې ساده خبرې دي مګر هر څوك پوهيږي چه يو مؤثر شعر او ښه نغمه ده، آهنګ او تعبيرات او خطاب ئې د پښتو اېسي او په رښتيا له يوه خوږمن زړګی نه راوتلی دی.

تر (۴۰۰ ه) پوری چه موږ د پښتو اشعارو ګورو شعر راته يوه روحانی نغمه او د زړه غږ معلومېږی چه له تکليف او تصنع څخه ئې لمن پاکه ده او نهايت ساده ښايست لری، مګر وروسته تر دی ورته دغه حال نه دی پاته شوی او ورو رو لکه د هوا مرغه زمکی ته راښکته شوی او خپله هغه لوړتيا ئې نه ده ساتلی، د مغلو د خړسيلاب له راتګ سره ئې خپل هر څه ورك کړي دی او کله کله د محض نظم په بڼه هم ښکاره شويدی، له دغه وخته را پدی خوا د پښتو شاعران او د پښتو شعر ډېر لږ او ډېر ضعيف معلومېږی تر څو چه د روښانيانو په دوره کښې بيا سر را جګوی او د خټکو له دورې نه ئې يو بل راز حيات شروع کېږی او له دغه وخته بيا پکښې ځينی تحولات څرګندېږی.

د روښانیانو دوره

د پښتو او پښتونخوا خزان چه له شپږم قرنه را پدی خوا شروع کېږی او په اوم هـ قرن کښې د پښتو د ادبی کاروانو بلې لمبې له نظره غائبېږی د پښتو هر څه د مغلوله خړو سېلابونه ضرر مومی او پدې هیواد کښې بی د تورو لړو، زوروړو سیلیو، راز راز طوفانو، او وېرووونکو هیبتناکو تیارو څخه نور څه نه لیدل کېږی یا په بل عبارت په مونږ باندی یوه د بدبختۍ توره شپه راځی چه څو قرنه عمر لری او لکه د هجر شپه بیخی سبا کېږی نه چه ناڅاپه د لسم قرن په ۳۲ کال یوه د امید رڼا پیدا کېږی او د عبدالله انصاری په کور کښې یو طفل دنیا ته راځی چه په دغه وخت کښې هېڅوك ورځنی نه دی خبر چه دا څوك دی او څه کوی؟ مګر وروسته ئې ټول پېژنی چه د پښتون په علمی، ادبی او سیاسی حیات کښې ډېره اغېزه او لوی تاثیر لری چه څوك ورته پیر روښان او څوك پیر تاریك وائی، په پیری ـ کښې خوئې هېڅوك شك نلری مګر رڼا او تیاره ئې د بحث لاندی ده، او دا هم څه ګرانه خبره نه ده، هر سړی دوستانو ته یو راز او دښمنانو ته بل راز ایسی د څوارلسمی شپې سپوږمیـ که د یوه کاروان او قافلی دپاره رڼا لری دغلو دپاره په حقیقت کښې همدغه شپه تیاره ده دا بحث زمونږ په بحث او بیان کښې څه اصلی برخه نلری ځکه ورځنی په څنګ تېرېږو او وایو چه روښان هر څه چه و او هر څه ئې چه خلق بولی د پښتو په علمی او ادبی خدمت او د پښتو په عرفانی او ملی خدمت کښې ستره برخه لری او د ده په نمسیانو او پیروانو کښې لکه میرزا خان انصاری، دولت لوانی دیوان لرونکی پاخه شاعران پېژنو چه د پښتو د شعر او شاعریـ ډیوه ئی بله کړی او زمونږ هغه مړه اورونه ئی بېرته تازه او روښانه کړیدی- مونږ دلته د همدغو دوو شاعرانو په شعر او شاعریـ خبری کوو او دغه شاعری د پښتو د شعر یوه نوې دوره بولو ځکه چه دغه شعر د رنګ او بنی په لحاظ له ماضی او مستقبل نه ځان بېلوی او بل راز ایسی.

د مخه مو وویل چه تر روښانیانو پخوا د پښتو شعر د مضمون او معنی په لحاظ دری عنصره درلوده چه په حماسی عشقی او دینی اشعارو ورځنی تعبیر کېږی. مګر هغه حماسیات د خېتکو د دوری له حماسیاتو څخه فرق او مخصوص رنګ لری ځکه چه د خېتکو د وخت حماسیات په ملی احساس بنا دی او هلته دینی رنګ غالب ښکاره کېږی- د روښانیانو په عصر او زمانه کښې د پښتو شعر وار د واره تصوفی بڼه پیدا کړه او سرحد ئی له فلسفی سره ډېر نزدی شو، کومه عام فهمی او ساده ګی چه د پښتو شعر لرله هغه په رموزی او پېچیده مضامینو بدله شوه او باریکو افکارو پکښې ځای ونیو- د دی دوری

نوموړی شاعران او امامان میرزا خان انصاری او وروسته تر ده دولت لواڼی بلل کیږی، دوی دواړه مخلص او ارزانی هم خپل ملګری ښئ او په شعر کښې ښه برخه ورکوی چه ټول د میا روښان شاګردان او پیروان بلل کیږی او د پښتو په شعر کښې ئې علمی کیف او تدقیقی شعور پیدا کړیدی. پدی دوره کښې که څه هم د موضوع په لحاظ شعر خپل مخ بلی خواته ګرزولی او خپله قبله ئې بدله کړېده مګر شاعرانه مزاج پکښې ښه روزل شوی او شاعریت یو علمی او عرفانی حیثیت موندلی دی، پدې وخت کښې د پښتو شعر د معنوی تحول په لحاظ له پخوانۍ دوری ښځی ځان بېلوی او نوی دوره حسابیږی، د دی دوری په اشعارو کښې سړی ته یو بل عالم او نوی دنیا ځلیږی چه هر څوك ورځنی تعبیر نشی کولی دلته عشق او جمال هم بل کیف او بل ډول پیدا کړیدی او دنیا ته هم له بلی خوا کتل شویدی، شاعر له محسوساتو هغه خوا نور څه ګوری او داسی خبری کوی چه هر څوك ئې معنی نشی کولی، په دغه وخت کښې نه پوهیږو چه د ما وراءُ المادی فلسفه د شعر محفل ته راغلی ده او که شاعر د خپل خیال په رڼا کښې فلسفی دنیا لیدلی ده چه د حسن او جمال اصلی مرکز ته اشارتونه کوی او د ګلزار په لیدو د بهار ثنا وائی.

د دې دورې لمړی پهلوان میرزا خان انصاری دی چه دلته ئې په شعر او شاعری باندی خبری کوو:

میرزا انصاری د یوولسمې پیړۍ شاعر چه په (۱۰۴۰ ھ) کښې وفات شویدی اصلی نوم ئې فتح خان دی او د خپلی استوګنی ځای خیبر ښئ دی د پیر روښان له ټینګو مریدانو او پیروانو څخه ګڼل کیږی او خپله ټوله رڼا د روښان د جلوې اثر بولی او وائي:

ای میرزا روښان په هر لوری جلوه کا

د تبریز افتاب را وخوت له بنیره

یعنې میرزا هم د پښتنو مولانای روم دی چه د ده شمس تبریز هم پښتون دی او په میا روښان شهرت لری څنګه چه رومی د خپل تبریزی پیر د برکت په رڼا کښې هر څه ګوري او ځان د هغه پیرو معرفی کوی دغه شان انصاری هم وائی:

د میرزا کلام روښان دی- پیرروښان له برکته

دا متصوف او عارف شاعر چه پخپلو عارفانه اشعارو کښې سړی ته عطار او رومی او سنائی یا دا راز نور د معنی شاعران یادوی د شعر په سکندری آئینه یا جهان نما جام کښې خلقو ته یو بل عالم ښئ او سړی له عرفانی اسرارو سره اشنا کوی د همدی لامله د ده یو رموزی رنګ او آهنګ لری چه هر څوك پری پوره نشی پوهیدلی- دی په حقیقت کښې

د عرفانی افکارو او نظریاتو په لحاظ عیناً (روښان) دی چه وروسته شاعر شوی دی او یوازی ظاهری ښه بدله کړیده لکه چه پخپله وائی:

د میرزا په خوله وئېږم
یو روښان بی رنګه زه یم

میرزا که څه هم د دې ښکاره عالم زیبائی او ښایست پوره لیدلی دی مګر معنوی جمال ته ئی هم په ځیر ځیر کتلی او هغه عالم ورته لا ښایسته ښکاره شویدی همدغه سبب دی چه عرفانی او علمی جمال ته ئی ځان رسولی او په دغه روښانه ډیوه ئې نور هر څه بدل کړیدی لکه چه له دې لاندې بیتو څخه ئې دا حقیقت ښه څرګندېږی:

زه دې تل وینم زما ساقی دلسوزه — چه د شپې دې رڼا زیاته ده له روزه
د صورت عالم که هر څو ښایسته وی — د معنی زیبائی زیاته ده هنوزه
عارفان دې پخپل علم ښایسته کړه — او د دم نته د هر زنده په پوزه
ته به بار د امانت زغملای نشی — د صلاح په لار څړه ځه نو آموزه
لوی کامل د دوړو کونو پهلوان دی — په مدد ئی قافله تر ځایه بوزه
که صراط پرکم دلیلو توره شپه ده — د مرشد نغو ته ډیوه ګڼه افروزه
ښه پتنګ چه ډیوه ولیده روښانه — په لیدو ئې پتّه مینه کړه عیانه
بینائی په روښنائی باندی شیدا شوه — د خپل ځان خبرئی بیا مونده له ځانه
په سوومرګ ئې د وصال دپاره وغوښت — په ژوندون شوه جدائی پر باندی ګرانه
په خاطر ئی تل تر تله نوبهار شه — د ګلزارانډوه ئی نشته له خزانه
هر زمان ئی د معنی په سترګو ګوری — په هر څه کښې هر نشان دی بی نشانه

میرزا د هست و نیست، وجود او عدم په ژوره معنی کښې هم غوټې وهلی او ډېر عمیق پکښې ننوتلی دی چه د همدغی ژوری کتنی په اثر کښې د وحدة الوجود په فلسفه قایل شوی او د تناسخ رنګ هم د ده په افکارو کښې ځای ځای څرګندېږی د نمونې په ډول د ده د دیوان دا لاندې بیتونه وګورئ!

(۱)

زه به څه وایم چه څه یم — نیست و هست واړه په ده یم
هر چه نیست شی له هستی نه — د هستی معنی ئی زه یم

د وصال په هوا ځمه — د دې لامکان مرغه یم
ګه ذره د لمر په مخکښې — ګهی غوټه پر اوبه یم
یو څلور عنصر می واغوست — د آسمان پر مخ اوده یم
له وحدته په کثرت شوم — هغه نشته چه زه نه یم
زه شنوا په کل غوږونو — دانائی د هر یوه یم
توانائی مې په هر چا کښې — بینائی د هر لیمه یم
ارادت مې دی له واړه — بیا راضی په دا خپل کړه یم
له بدانو می بدی ده — له نیکانو سره ښه یم
د نیکبخت په برخه شهد — د کمبخت په ځان لشه یم
له هر چا یم په هر څه کښې — خزان نلرم تازه یم
د میرزا په خوله وئېږم — یو روښان بی مثله زه یم

(۲)

دا کلام د حقیقت په ژبه وایم — لکه ذات په هر صفات کښې خیرستایم
زه کښې د نباتاتو واړه ساتم — هم ژغروی د زنده سرو واړه یم
یکه تنها لکه الف یم بی نقطه — په یوه وجود محیط په کل اشیایم
په یقین یقین نزدی په ګمان لری — په دیدن له دواړو کونو ماورایم
د نیکانو سره ښه بدیم له بدو — و هر چاوته د خپل عمل سزا یم
و عارف ته څرګه مخ یم په هر لوری — د دوبین پر مخ ګمان زه ئی تر شایم
زما ذات په دواړو کونو نه ځائیږی — په قفس کښې وئېدلی د میرزا یم

د دې دوه شعرونو اشاراتو او سترګکو نو څخه به دا معلومه شوی وی چه د میرزا په اشعارو کښې د تصوف، عرفان او فلسفی ډېرې رڼا وې ګډې شویدی او راز راز جلوې پکښې لېدل کیږی دا د میرزا ډېر عرفانی او شاعرانه اقتدار دی چه دغه راز لوړ او پېچلی مضمونو نه په دغه ډول په شعر کښې ادا کولی شی او سره له دې ټولو اشکالاتو چه د مضمون او مفهوم له کبله د ده په مخکښې شته شاعرانه آهنګ هم نه پرېږدی او خپل کلام ته وچ فلسفی رنګ نه ورکوی- که تاسی د میرزا اشعارو ته ښه ځیر شی ډېر ځله داسی شعرونه پېښیږی چه سړی په معنی ښه نه پوهیږی مګر په خوندئې پوهیږی- د ده اشعار هم لکه د موسیقی نغمې یا لکه د بلبلو سوې سندرې سړی ته راز راز تخیلات او خوندور خاطرات پیدا کوی مګر په کلماتو او الفاظو ئی هر څوك نشی پوهېدلی د نمونی دپاره ئې دا څو نور شعرونه هم ولولئ:

(۱)

چه د یار په نامه مینه دم په دم کړم
دغه یاد به ئې د خوږ خاطر مرهم کړم

د جهان و هوسونو ته مې شا شوه
مشغولا په هر زمان د یار په غم کړم

په سپین مخ به سپینی اوښی زغلومه
پر دا یخ به د حباب صورت رقم کړم

دا حباب چه د دریاب په مینځ کښې مات شو
رنګ و نوم ئی له دریابه سره سم کړم

عام و خاص په هسې حال را خبر نه دی
چه په کومه تخته کښل په کوم رقم کړم

د کثرت په عددونو قطرات دی
چه فانی خوی ئې فانی شی نوم ئی یم کړم

په یکتا نظر به واړه عالم وینی
کل اشیا به ورته جام لکه د جم کړم

په وروستی ورځی د قام پوښتنه نشته
اخرین به تر قدیمه مقدم کړم

(۲)

که یو ځل د زړه له حاله ووېړم
په رښتیا به په عالم کښې نه ځائېږم

حقیقی ژوندون زما د یار لیده دی
یو زمان ئی بی دیدنه نه پائېږم

د زړه حال مې خپل اشنا وته څرګند دی
او په خلق ملامت یم نه قبلېږم

اشنائی عجب بهار په مخه راغله
جدائی لکه خزان ځنی ترهېږم

دې لاله د زړګی داغ پر پاڼو راوړ
زه اوریځ د نوبهار باندی وربېږم

(۳)

زه څرګند د محبت په ښه بنیادیم
له نیستیه هم په دا هستی ابادیم

په ازل مې د اقرار په ژبه و وې
تر ابده وفادار پخپل میعاد یم

امانت چه اسمان زمکی ورلی نشو
اوس ئې زه په دا عاجز صورت عماد یم

په اختیار مې هسی ظلم په ځان وکړ
له دې قصده د جهول په نامه یادیم

که د جهل بار مې لری شی له سره
پی ګمانه د صفی ادم اولاد یم

په اختیار مې له کل نهی لاس وکښلی
بی اختیار دواړو امرو انقیاد یم

په ظاهر صورت دیار له یاری ګوښې
په باطن له یاره یو په اعتقاد یم

کل عالم مې په نظر کښې واړه وینم
او هر چېری د اشنا په دیدن ښادیم

(۴)

د بلبل چه اشنائی شوه له سمنه
د دی ګل په مینه راغی تر چمنه

دا تمام صورت د زړه په رضا درومی
او د زړه سفر د سترګو له روزنه

که هر خوی په حجابونو کښې دی نغښتی
د دیدن په مینه واوت له بدنه

اختیار ئې د پتنګ تر فهمه ښه شه
چه پر بله لښه پرېووت له چلنه

دا شتا محبت زور وربادې وکړ
دغه اور پری ښایسته شو تر ګلشنه

په باور کښې له جمله اختیاروات
له مرده وسره پروت دی بی کفنه

ښه صورت ئی د یوسف بوی ئی د مښکو — او د عشق لوګی ئی ځی له پیرهنه

(۵)

زه چه ډېره ډېره مینه په ګلزار کړم — په هر څه کښې ننداره د دی خپل یار کړم

که طالب په اندیښنو کښې تفکر دی — زه به ئی د محبت په غبر بیدار کړم

یو زمان به فراغت وربانده نه وی — که زه ځان پخپل دستور ورته سیتکار کړم

په هر لور به لاعلاج را پسی ګرزی — چه د خور زر ګوتی مینه ئی مهار کړم

که مجاز د حقیقت له مخه واخلم — دا اورپښتی به تر بله ډیوه ځار کړم

(۶)

څوك ئی څه پېژنی کوم دی — ذات ئې ذات او نوم ئی نوم دی

د مېوی دی هم له لونه — پوخ ئی پوخ دی اوم ئې اوم دی

له ذری دی هم له لمره — بیا له ورمی له نجوم دی

له سردی څخه خزان شو — له ګرمی څخه سموم دی

په نیستی کښې ئی هستی ده — په هستی کښې ئې معدوم دی

مدرس پری نه پوهېږی — دا د سپین علم رقوم دی

په جاهلو کښې اجهل شو — چه له دی علم محروم دی

چه پخپله فضولی که — زړه ئی تور شو رنګ ئې شوم دی

امانت ئی پر ځان واخست — دی جاهل په ځان ظلوم دی

د خپل ځان تر سیوری کښیناست — د ګمان په ساړه موم دی

چه له پټه شرك خلاص شی — ګناه نلری معصوم دی

عام و خاص ئی خادمان دی — دی د کل عالم مخدوم دی

روښنائی د کل عالم شو — په هر څه کښې دی مکتوم دی

حیاتی دی د حیات — دانائی د هر معلوم دی

اراده ئی ده له واړو — دی حاکم د هر محکوم دی

ګویائی له ګویاو، — شنوائی د هر مفهوم دی

چه د تن له خوی و مری — دی په خاص رحم مرحوم دی

رنګ په رنګ لښکر ئی جوړ کړ — اوس و خاوری تی هجوم دی

چه د فقر په اورو سو — دغه سوخت په مرز بوم دی

تی باقی صفت وکوره — پر فانی باندی مقسوم دی

د (مرزا) جامه ئی رنګ کړه
یو عجب بی مثله خوم دی

په رښتيا چه د ميرزا جامه په يوه عجيب خم کښې رنګ شوېده او څه چه دی وائی مدرس ورباندې نشي پوهېدلی ځکه چه دی د سپين علم له رقومه غرېړی او نور له دغه علمه محروم دی، په عامو او خاصو کښې هېڅوك نه پوهېږی چه دی په کومه تخته کښل او په کوم رقم ليك کوی، خلقت ته په يوه عجيب نظر ګوری او وجود د ګمان په ساړه موم بولی، له ژوندو څخه په بی کفنه مړو او بی اختياری تعبير کوی، او وائی چه عالم د مينی په جاذبه بی اختياره يوه سره اورته ځان غورځوی او د ځان ژغورلو هيڅ واك نلری.

وروسته له ميرزا انصاری څخه (دولت نوحانی) هم په شعر او شاعری کښې په ده پسی وړی ټول کړی او د ده شاګردی ئی کړيده لکه چه پخپله وائي:

ميرزا ګنج راته خپل کوروشودغنی شوم	بيهوده منت به ولې د بل چا کړم
محقق وحدتی کان د تصوف و	په رموز ئې په همه علم دانا کړم

دولت د پلار له خوا حسن خيل لوانی دی او مور ئې ورد‌ګه وه، د خپل پلار نوم دادا وښئ او ځان هم له ظاهری علمه نا اشنا او د الهامی شعر خاوند معرفی کوی لکه چه پدی دوه بيتو کښې وائي:

چه الهام رابانـدی وشـو ګوينده شـوم	يـو بيت هـم جـوړاوه نشـو بـی الهام ما
ظاهری علم مـی هـيڅ ډېر نه دی کړی	د معنـی پـه قـوت ووايـه کـلام مـا

دولت لکه چه پخپله اظهار کوی او له اشعارو نه ئی هم څرګنديږی د افکارو او معنی په لحاظ د ميرزا خان انصاری يو غښتلی او پياوړی شاګرد او پيرو دی چه د پير روښان د مريدی دعوه هم کوی مګر شعر ئې د افادې او عام فهمی له کبله لکه د ميرزا شعر هومره ګران او پېچلی نه دی او د شاعری خواته هم زيات را لنډ شويدی خو سره له دی ميرزا، ارزانی، مخلص خپل مساوی يا له ځانه پورته ګڼی او نور شاعرانو ته پخپل وخت کښې په کمه ستر‌ګه ګوری لکه چه پدی بيت کښې وائي:

بی ميرزا بی ارزانی بی مخلص ياره
بل شاعر برابر نه دی پښتون ستايو

دولت هم لکه میرزا خان انصاری د شعر یو پوره دیوان لری مګر د ده په دیوان کښې د لفظی او معنوی تقسیماتو په لحاظ هر راز شعرونه وینو او هر څه پکښې پیدا کولی شو- دولت وروسته د میرزا تر وفاته (۱۸) کاله خو په یقینی ډول ژوندی دی مګر وروسته تر دې نور نه معلومیږی چه څومره موده په ژوندی و، او په څه وخت کښې وفات شویدی مګر دا معلومه ده چه دی تر (۱۰۵۸) پوری د خپل یوه شعر په استناد یقیناً ژوندی و، او تر ده د مخه میرزا خان انصاری په (۱۰۴۰) کښې وفات شوی، او د دوی دواړو پیر او مرشد میا روښان په (۹۹۴) کښې له دنیا نه تللی دی، د دی تاریخونو له قراره معلومیږی چه دولت به د میرزا په واسطه ځانته د میا روښان مرید وائی ځکه چه دغومره عمر چه دولت پکښې د میا روښان په وخت کښې د مرید توب وړ وبلل شی او بیا تر (۱۰۵۸) پوری ژوندی پاته شی له عادی عمرونو څخه لږ څه متجاوز معلومیږی:

دولت پخپله شاعری ـ کښې څومره چه له تصوف او فلسفیانه افکارو څخه متاثر معلومیږی هماغومره له عشق او مینی څخه هم متاثر دی او غزلی آهنګ ئې په اشعارو کښې زیات څرګند دی او لهجه ئې هم لکه دمیرزا لهجه دومره مبهمه او مجمله نه ده، د مثال په ډول ئې دا څو شعرونه وګورئ!

لمړی ـ نمونه

هر زمان چه اشنا نه وینم بیمار شم — په جهان کښې بینوا زار و نزار شم
د پرېشان خاطر ارام مراد مې یار دی — که بی یاره بل هوس لرم زه خوار شم
ګهی مست په میخانه کښې افتاده یم — ګه صوفی په نماز ودرم هوښیار شم
د اشنا د درګاه خاوری به پری نږدم — د تهمت په سنګ که زرځله سنګسار شم
چه نظر مې د دلبر په جمال وشی — هغه دم له خپل وجوده په فرار شم
د وحدة په مقام ځان یواز وینم — چه نظر مې په کثرت وشی بسیار شم
لون لون بازی کړم له خپله مخه — ځنې ځای ګل لطیف چیری تیز خار شم

دوهمه نمونه

د هر چا مینه وطن دی — حب وښلی تن په تن دی
چه د عشق په تیغ شهید شی — خونبهائې پاك دیدن دی
د عاشق په دا عالم کښې — لوی هنر د سردادن دی
چه یار مخ ورځنی پټ کا — هغه دم ئې ځنکندن دی
دلبری کوی شرینه — تهمت ولی په کوهکن دی

رسیده هغه ته وائی چه ئی پیژندلی من وی
د توحید خورشید نه وینی خود بین شب و روز لیچن دی
هر مؤمن یو تن یاد شوی په خطا که په ختن دی

دریمه نمونه

په اخلاص طلبکاریو یو د جلیل دی چه فرزند قربان په دالار کړ خلیل دی
ژر اسان به ومقام ته ورسیږی چه ئی بار د ګناه سپك طاعت ثقیل دی
بی هادی پدی خونخواره لاره مه ځه رهنمای د دی ښتینی لار دلیل دی
معرفت لره ئی هر سړی پیدا کړه د دنیا طالب شو ډېر د حق قلیل دی
د کلام په معنی هر ثوك نه پوهیږی د زبان لوستن اسان ګران ئی تاویل دی
لوی لښکر ئې د نمرود د جش مات کړ د مولاسپاهی هلك بق ابا بیل دی
هر عاشق چه دلبر مخ ورته ښکاره کا که له سر او ماله تېر نشی بخیل دی

څلورمه نمونه

په ظاهر باطن چه ګوری سبحان یو دی صورتونه ډېر لیده شی جانان یو دی
د کثرت په حسابو نو غلط مشه مومنان هر ثو انبوه دی ایمان یو دی
په صدف کښې در خالص په مار کښې زهر بارنده په هر ځای ابرنیسان یو دی
رنګ رنګ ګل ځنی پیدا شی په پټی کښې چه ګیاه پری زرغونیږی باران یو دی
که لښکر حشم ئې ډېر لیده شی څه شو چه په حکم ئې عمل شی سلطان یو دی
د معشوق عاشق جامه واغوندی راشی عشق باقی شاهد مشهود بی ګمان یو دی
پری مؤمن کافر ماهی چندخه زیست کا پاك دریاب بېحده لوی بی پایان یو دی
د مجاز په ثو ثادرو ئې مخ پټ که د دولت د زړه انیس پټ عیان یو دی

پنځمه نمونه

زه اول چه له وحدته په کثرت شوم د ناسوت عالم مې وکوة په حیرة شوم
هېڅ له ځانه خبر نه وم چه زه څه یم د کثرة په ډېر رنګو کښې غلت شوم
لاس او پښې مې غورځول په تاریکۍ کښی په غفلت له خپل وجوده په غیرة شوم
بی بدنه مې بازی کړه په ډېر کاله پاك مولا اراده وکړه په صورت شوم
ناګاه نمر د معرفت را باندی وخوت سر تر پایه سره یو ښکلی وحدت شوم

پادشاهی مې د دنیا په نظر هېڅ ده
مستغنی د درویشانو په صحبت شوم

له دې ځو نمونو به معلوم شوی وی چه دولت څنګه شاعر و او د شعر په شپیلۍ کښې ئې څه ویل؟ د ده په عارفانه سندرو کښې هماغه د میرزا عارفانه حیرت، صوفیانه وحدت، یو بل ډول مینه او بل راز عشق اورو، مګر د میخانې مستی، د تهمت په کاڼو سنګسارېدل، د شیرینی دلبری هم یادوی او لږ څه د صورت ښایست ته مایل او قریب معلومیږی لکه چه د دی لاندینی شعر له اشارت او اقتضا څخه ئې هم څه نه څه دغه مطلب څرګندیږی:

شعر دا دی:

څـــــه نیکبخـــــت هغــــه آدم دی　　چـــــه تـــــا ســـــره همـــــدم دی
هــر چــه تــه ئــی همنشــین ئــی　　بــی تــا نــور چــه غــواړی ګــرم دی
د بـــاغ ســـروه دی خجـــل کـــړه　　لـــه الـــف دی قامـــت ســـم دی
دواړه کونـــــه پکښـــــې ویـــــنم　　مـــخ دی عـــین جـــام جـــم دی
چـــه دی نـــه ویـــنم کـــه عیـــدوی　　هغـــــه ورځ زمـــــا مـــــاتم دی
ښـــه دیـــدن دی رښـــتیا وایـــم　　د زخمـــــی زړونـــــو ملهـــــم دی
چـــه مـــی زړه لـــه غمـــه خـــلاص دی　　هغـــه هســـی ســـاعت کـــم دی
جانبـــــازان پکښـــــې ګـــــډیږی　　عشـــق خـــونریز بـــې حـــده یـــم دی
نـــور عـــالم پـــه ښـــادۍ ویـــاړی　　د فقیـــر بخـــره تـــل غـــم دی
پـــه باطـــل بـــد نظـــر نـــه کـــا　　چـــه د حـــق پـــه لـــوری خـــم دی
پـــه هـــر څـــه چـــه څـــوك مـــین وی　　هــــم هغــــه د ده صــــنم دی

په هر صورت د دغه یوولسم قرن په شعراو د میرزا یا دولت په شاعرۍ کښې سره له هغو روښانه افکارو او عرفانی تجلیاتو د جمال او عشق ستاینه او اغیزه هم وینو او پوهیږو چه دوی که هر څه وائی بیا هم شعر وائی او عشق د جمال ستائی، دوی هم بینائی په زیبائی باندی شیدا بولی او د لاله د زړګی په دا غونو باندی لکه د پسرلی وریځی اوښکی تویوی، که څه هم په نظر کښې ئې ټول عالم پروت دی او هر څه وینی مګر ښادی ئې د اشنا په دیدن ده او په هر څه کښې د خپل یار ننداره کوی د همدی لامله په ګلزار هم ډیره مینه کوی او د سترګو له روزنه د زړه شفر بولی، د یار دیدن خپل حقیقی ژوندون ګڼی او بی دیداره یو زمان هم نه پائیږی- ګله چه د جمال په ننداره شی له خپل وجوده هم فرار کوی، مینه لکه وطن داسی بولی او محبت د انسان یو

عمومي قسمت شميرى، عشق باقي ګڼي او شاهد و مشهود هم يو بولي، د خپلې محبوبې مخ ته جام جم وائي او دواړه کونه پکښې ګورى دا خبرى که هره معنى ولرى او د دوی په نظر کښې هر څه چه وى بيا هم د ښکليتوب او عشق له محيط نه اوزى او هماغه شى معلوميږى چه ټول شاعران ئې د شعر روح او جوهر يا هيولى بولي.

د خټکو دوره

خوشحال خټك چه هم پخپله د پښتو یو لوی شاعر او د پښتنو لوی سړی یادېږی او هم د پښتو د ډېرو شاعرانو پلار او نیکه دی د پښتو د شعر د یوی نوی دوری شروع کوونکی هم دی چه د پښتو په شعر کښې ئی ښکاره تاثیر کړی او د پښتو د شاعرۍ هنګامه ئې زیاته توده کړی او ډېر شاګردان او پیروان ئې هم پیدا کړېدی – کوم شاعران چه د ده خپل زامن او نمسی دی پنځلس یا شپاړس تنو ته رسېږی چه په زامنو کښې ئی لکه عبدالقادر خان، اشرف خان، صدر خان او په نمسیانو کښې ئې لکه علیخان او کاظم خان شیدا د دیوان خاوندان او غوره شاعران تېر شویدی.

د پښتو د شعر افتتاح چه د روښان پیروانو په یوه خاص عرفانی ډول کړی وه خوشحال پکښې د کم و کیف په لحاظ بسط و انبساط پیدا کړ، هغه غوټی چه په هغه وخت کښې ئې خپلې پانی نه وی پرانیستی پدی وخت کښې وغوړېدې او د پښتو د بڼ خاموشی ئې د بلبلو په چغهار ماته کړه د ژوندانه نغمې له هری خوا پورته شوې، څه چه د شعر دپاره لازم او ضرورو، هغه ټول پیدا شوه او هر راز غزلونه وویل شوه، د مینی او عشق سندرې په ډېری بی پروائی میدان ته را ووتلې او د پښتنو ځلمو په اتڼ کښې د شعر اواز سره د تورو برېښنا هم وبرېښېده، د ننګ او غیرت خبری په شعر کښې را ووتلی او بی ننګو ته هم ډېری تانی ورکړی شوی.

د پښتو په شعر کښې د پښتو نولی روح له همدغه وخت حلول وکړ او په ډېر قوت پکښې حماسی رنګ ښکاره شو. چه د ملکیار له حماسی سندرو څخه فرق لری او په ملی احساساتو مبنی معلومېږی.

دا دوره د یوولسم قرن له نیمائی نه شروع کېږی او په دغه وخت کښې د خټکوادبی کاروان د خوشحال په مشرتوب او سالارۍ د خیبر او تیرا له غرونه هغه خوا را پیدا کېږی چه له مغلو او مغلوالی سره په شعر او توره دښمنی کوی او د پښتنو احساسات د پردو په مقابل کښې را وېښوی یا په بل عبارت هغه کارونه چه فردوسی یوازی په شعر کښې کړیدی دی ئی په شعر او توره کوی.

دې ستر قاید او د پښتنو ملی مشر ته یوازې شاعر نشو ویلی ځکه چه د تاریخ په افق کښې ئې د اسمانی هلال غوندې سپینه توره هم ځلېږی – یوازی توریالی او ننګیالی هم ورته نه ویل کېږی ځکه چه خواږه او خوندور اشعار هم لری.

هو! خوشحال د پښتنو هغه بلبل دی چه په دا ئودی نغمو کښې ئې مسیحائی اثر پروت دی او د بلبلو په ژبه خپل کام ته د پښتونولۍ او ننګ و غیرت سندری وائي.
خوشحال یوازې په پښتنو کښې نه بلکه په دنیا کښې هم ښائی داسی نظیر ډېر کم ولری چه څوك ئې په توره او قلم کښې ښه قضاوت ونکړی شی چه کوم صفت پکښې غالب دی او په کومه خواکښې ډېر غښتلی او پهلوان بلل کېږی.
مونږ ده ته انصافاً ویلی شو:

برق د سپینې تورې د ادب ښکلی رڼا سره
تا یوه فانوس کښې جمع کړی په رښتیا سره

پخپله دغه نوموړی توریالی شاعر هم خپل ځان همدغسی معرفی کوی او وائي:

زه هغه سړی یم چه قلم واخلم په لاس
ناظر مې عطاردوی چه به څه کښې په قرطاس
نایب دی د تقدیر زما تدبیر په مصلحت کښې
صایب دی زما فکر د هرامر په اساس
د تورو په میدان کښې چه سودا وی د سرونو
هغه زمان مې ګوره تل به سوروی زما اس

دا د توری او ادب پهلوان یا په بل عبارت د قول او عمل خاوند چه د جنګ او جګړو په میدان کښې مهیبه ښه لری، د ښکلیتوب و جمال د ننداری په وخت کښې د پتنګ بیتابی او د بلبل ناقراری لری – کله لکه یو ننګیالی پښتون د جنګ او جګړو په ذکر کښې وائي:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګیالی د زمانی خوشحال خټك یم

په بل ځای کښې د عشق او مینی له اثر لاندې راځی او پدې ډول له نام و ننګه خپله بی پروائی ښکاره کوی:

د ناموس خبرې مه کوه خوشحال ته
عاشقان له نام و ننګه بی پروا دی

هو! د خوشحال زړه لکه یو ګلاب له ډېری نازکۍ سره تېره اغزی هم لری او په شنو پاڼو کښې سور او رنګین معلومېږی همدغه سبب دی چه په یوه مصرع کښې خپله توره تېره کوی او په بله کښې ولول زلفې پدې ډول یادوی:

توره چه تېرېږی خو ګذار لره کنه
زلفې چه ولول شی خو خپل یار لره کنه

خوشحال د پښتو او د پښتنو هغه شاعر دی چه وروسته تر یوه ادبی خزانه چه د پښتو د شعر د ضعف او مړاوی توب دوره ورته ویلی شو، دی لمړی سړی دی چه د شعر هنګامه ئې توده کړی او د یوه ادبی مجدد حیثیت ئی موندلی دی لکه چه دا مطلب دی پخپله هم پدې لاندې بیتو کښې بیانوی او د ځان په ښودنه کښې وایي:

چه د شعر شاعر یه مذکور وشو
څه خو غوږ باسه زما په حسب حال

قصیدې لرم غراله هره بابه
په حکمت په نصیحت کښې مالا مال

په تعریف د دلبرانو غزلونه
په صفت د سترګو وروځو زلفو خال

طبیعت می عطائی نه د تحصیل دی
که خبریم د املا په استعمال

په فارسی ژبه که نور تر ما بهتر دی
په پښتو ژبه می مه غواړه مثال

بندو بست د پښتو شعر ما پیدا کړ
ګنه شعر د پښتو و، غیر سیال

نه ئی وزن نه تقطیع نه ئی عروض و
دوه مصری ئې د خفیف بحر دوه طال

د غزل نه ئې مقطع نه ئې مطلع وه
نه صفت نه ئې تشبیه نه ئې مثال

مګر زه ئی چه ګویا په شاعری کړم
پښتانه ئې پوهول ایزد تعال

په دا بند و بست به نور تر ما بهتر شی
پس له ما چه کا د شعر قیل و قال

ګلستان زما د نظم شګفته شو
پری وهی شیدا بلبله پر و بال

ګلدستی ئې لور په لور په ملك خپری شوې
تر کابله تر کشمیره تر بنګال

هر مضمون ته چه د زړه توجه وکړم
طبیعت ئې راکوی په استعجال

درست دیوان مې لکه باغ د علم ګنج دی
پکښې هر رنګه ګلونه هر نهال

د دیوان که می بیت بیت سره حساب کړی
تر خلویښت زره به تېر شی په سرکال

په غزل په رباعی مې زړه مین دی
چه مداح یم د دلبرو د جمال

په محشر به مینه وړمه د سنګدلو
که پیدا درنیږی تله د اعمال

زه مداح د هېچا نه یم بې د ښکلو
د بل چا په صفت نلرم یو قال

په ابا او په اجداد خان و سردار یم
کارنامې لرم د جنګ او د جدال

پلار نیکه مې شهیدان دی ګورته تللی
ښستا ښست می هنر دا دی آل په آل

که د جنګ د پرهارونو درته وایم
چه له درده مې په تن و لکه خال

یو پرهار به می لاروغ په وجود نه و
بل پرهار به می په تن شو یا په ډال

چه قضا د سړی نه وی سړی نه مری
که ئی درست وجود په غشو شی غربال

دا همه زما د توری صدقه ده
پښتانه چه پرګنی خوری سیورغال

خدایه هومره مهلت ورکړه په دنیاکښې
چه کاږه کارونه سم کاندې (خوشحال)

نو څنګه چه خوشحال خان پخپله وائی د پښتو د عروضی شعر په لاره کښې ده ډېر کار کړی او پخپل وخت کښې ئې د پښتو په شعر کښې ساری نه درلود، مګر د پښتو د شعر آینده ورته ښه ښکارېده او له ځانه بهترو شاعرانو ته منتظرو، بی له ښکلوئې د بل چا مداحی نه کوله او د سنګدلو معشوقو مینه ئې محشر ته هم د خپلی تلی د درنښت دپاره ورېده – په دیوان کښې ئې هر راز ګلونه او نهالونه شته او د شعر ګلدستی ئې تر کابل او کشمیره رسېدلی دی. د نظم ګلستان ئې هماغه وخت غوړېدلی و او شیدا بلبلی پرې تېربدلی – طبیعت ئې د مضامینو په ورکړه کښې په ډېره بیړه ورسره مرسته کوله او د دیوان بیتونه ئې تر څلوېښت زرو زیات و، مګر د جنګ پرهارونه ئې هم په تن لړنه و، او ښت تر پښته ئې دغه د سربازی هنر درلود – نو هر کله چه خوشحال سره له شعره د تورې او ننګ و غیرت خاوند هم و، او سر و کارئی له جنګ او جګړو سره و، طبعاً د ده په شعر کښې هم د ننګ و غیرت خبرې خورا ډېرې دی او د پښتنو د احساساتو تحریک یکښې زښت ډېر لیدل کېږی بلکه همدغه شی د ده د شاعری اصلی او اساسی برخه ګڼل کېږی.

که مونږ د ده ټول هغه اشعار را ټول کړو چه د پښتنوالی او ننګ و غیرت تبلیغ یکښې دی یا د ده فخر او حماسه بلل کېږی نو یو لوی کتاب ورځنی جوړېږی او پدې فصل کښې نشی ځائېدلی، ځکه په یوځو مثالو او نمونو اکتفا کوو.

یو ځای پخپله یوه قصیده کښې خوشحال خان د خپل ځان او خپلو ملګرو توره او توریالیتوب پدې ډول بیانوی:

پښتنو ځلمیو بیا لاسونه سره کړه	لکه باز منګولی سرې کا پخپل ښکار
سپینی تورې ئی ګلګونې کړی په وینو	په اهار کښې شګفته شو لاله زار
د خیبر دره ئې سره کړله په وینو	په کرپه ئی هم روان کړ دندوکار
ترکړ په تر باجوړه سمې غرونه	په لرزه په زلزله شوه په بار بار
په هغه لوری چه کېږی پنځم کال دی	هره ورځ د سپینو تورو خرپهار
درست پښتون تر قندهاره تر اټکه	سره یو د ننګ په کار پټ و اشکار
ګوره څو جنګونه وشول په هر لوری	خو د ځینو پښتنو نشته څه عار
اول جنګ د لوړی شا د تهترو	چه څلوېښت زره مغل شوه تار په تار
خویندی لوڼه ئی په بند د پښتنو شوې	اس اوښان هاتیان الجه قطار قطار
دوهم جنګ میر حسینی په دوآبه کښې	چه ئی وټکېده سر لکه د مار
بیا له پسه د نوښهر د کوټ جنګ و	چه مې وکېښ تر مغلو خپل خمار
چه زما په یاد دی لوی جنګونه دا دی	د هلکو په هر لوری نشته شمار

همیشه فتح و نصرت دی لا تر اوسه — پس له دې ده بیا تکیه په کردګار
اورنګ زیب راته یو کال وشو چه پروت دی — په صورت خوار و حیران په زړه افګار
خزانې د هندوستان دی را خپرې شوې — سره مهران دی ننوزی په کهسار
دا د هیچا په اتلس فکره نه و، — چه به دا کارونه شی پیدا دیار
بله هیڅ لیدله نشی پیدا مینځ کښې — یا مغل د منځه ورك یا پښتون خوار
پیدا هسی وخت چه وخت د نام و ننګ دی — دا بی ننګه پښتانه کا څه رفتار
پښتانه چه نور څه فکر کا نا پوه دی — بی له توری خلاصی نشته په بل کار
افریدی مهمند شنواری ګوره څه کا — د مغلو لښکر پروت پر ننګرهار
زه تنها پکښې په غم د نام و ننګ یم — یوسف زیه فراغت په کښت و کار
مرګ زما په پوهه ښه دی تر ژوندونه — د عزت سره چه نه وی زیست روزګار

همیشه به په جهان کښې ژوندون نه وی
د خوشحال ختېك به پاته شی یادګار

که مونږ د خوشحال په دیوان کښې غور وکړو او ټول اشعار ئې وګورو داسې راته ایسی چه دغه توریالی شاعر د ننګ و غیرت او پښتونولۍ په فکر کښې دومره ډوب دی چه په عاشقانه غزلو، د ځوی په مرثیه، د ګلو او ګلزار په ستاینه او خپله هره نغمه کښې دغه اصلی مضمون ځایوی او هیڅکله د تورې او ننګ خبره له خولی نه غورځوی، وګورئ! یو ځای د خپل ګران ځوی نظام نومی د مرګ ژړا پدی ډول کوی:

څه دا غونه ږدې په زړه باندې فلکه — چه نظام دی له ما بېل کړ خوا ئی ډکه
په لحد کښې هغه مخ خورې په چنجیو — چه د هیچا پرې پېزو نه وه ځوانکه
کشکی ځوان د پښتانه په ننګ کښې مړاوی — نه چه ګوره لره روان شو له تلتکه
چه د کام په ننګ کښې ومړ هغه ځویه — په عالم کښې د خپل پلار غاړه کا لکه

په بال ځای کښې له خپلی معشوقی او لیلی سره داسې خبری کوی چه د سر ښندلو او خونخوار لارو، د خون او قصاص کلمات ورځنی اوریدل کیږی او سړی ښه نه پوهیږی چه دی اصلاً خپله مینه او عشق و محبت ښکاره کوی که د خپل شجاعت او زړورتوب سندری وائی لکه پدې لاندې غزل کښې:

که زه نه وای عشق به تا لره بلل څوك — په پالنګ به دې دا هسې درختل څوك
واړه عشق دی چه ئی سر راته ګیاه کړ — ګنې زه په ځان مین د سرښندل څوك

بدرګــه کــه محبــت را ســره نــه وای　　　　یـك تنهـا بـه پـه خونخـوارو لارو تلـل ثـوك
تــه مــی وژنــه د قصــاص اندېښــنه مکـړه　　　　د خپـل خـون پـه توربـه ونیسـم یـو بـل ثـوك
تـا پخپلـه سـپینه خولـه خوشـحال تـه ورکـړه　　　　ګنـه دی دا هسـی شـونډې ښـکلول ثـوك

که چېرې کومه نوی تشبیه روا وی او د چا له تقلید لاندی رانشي ویلی شم چه خوشحال خټك د لوړو غرو باز دی چه د بلبل عشق پکښې حلول کړی او هماغه نغمه خدای ورکړېده.

یا په بل عبارت هغه بلبل دی چه د ښکار تېری منګولی هم لری. خوشحال که څه هم ټول عمر د جنګ او جګړو په سره اور کړېدلی دی بیا ئی هم د شاعری آب و تاب نه دی بایللی او نه ئې خپل لطیف ذوق ورك کړیدی لکه چه دا مفهوم دی پخپله هم پدی بیت کښې په شاعرانه ډول داسی ادا کوی:

که هر څو ئې په سره اور کښې لولپه کړی　　　　د یاقوت د اوبو ډار د ګداز نشته

مګر دومره شویدی چه د ده په عشقی سندرو کښې حماسی ټکی او شجیعانه روح هم پیدا شوی او یو پښتنی رنګ ئی ورکړیدی د مثال په ډول ئې دا لاندی غزله وګورئ:

کــه نیــولی زرکــه بــاز پرېـړدی لــه چنګــه　　　　زه بـه هـم لـه لاسـه پرېـږدم شـوخ و شـنګه
ورپــه ورکلــی پــه کلــی پســی ګــرزه　　　　درویــزه کــه د دیــدن مــومی ملنګــه
ګـل کـه هرڅـو پـدا بـاغ کښـې ښایسته دی　　　　کـه ئـی وینـې بیـا اغـزی لـری لـه څنګـه
څـودې تـوان رسـی پـه لـوی دریـاب کښـې ګـرزه　　　　پــه بېلــه کښــې دې زوال ویــنم نهنګــه
عاقبــت بــه ککــری وربانــدې کښــېږدی　　　　ترڅــراغ چــه کــین اوښــی ګــرزی پتنګــه
هغــه یــار کــه پــه پالنــګ راســره نشــته　　　　دا هـم شـکر چـه ئـې بـوی ځـی لـه پالنګـه
چــه ئــی زړه دمعشــوقو پــه مینــه مســت شــی　　　　د هغــو ســړیو څــه لــه نــام و ننګــه
د غمـزی پـه تیـغ ئـې خـوښ ښـه ئـی خوشـحاله　　　　مړنـی پـه روغ صـورت نـه ځـی لـه جنګـه

پدې غزله کښې اغاز او شروع پدی ډول شوېده چه دغه پښتون او ښکاری عاشق خپل ځان لکه یو باز داسی ګڼی او خپله شوخ وشنګه معشوقه له هغې زرکی سره تشبیه کوی چه د باز په منګولو کښېوتلی وی- په بل بیت کښې که څه هم د دیدن په درویزې پسی ځان ملنګ کوی او توره یا خانی هغه پلو ږدی مګر ببرته ورته ځان نهنګ معلومېږی او یو لوی دریاب ئې په نظر کښې ګرزی. وروسته تر دی چه بیا د حسن او جمال ډیوی ته ګوری نو ککری ایښودل او د غمزی په تیغ ځان زخمی کول ورته ښه ښکاره کېږی او د

خپل مړنتوب په تقاضا له دغه جنګه روغ صورت تلل ورته ښه نه ښکاره کېږی. همدغه شان په یوه بله غزله کښې وائي:

په څه دود ئې ځای نیولی ستا تر څنګ دی
د رقیب خبره مه منه بدرنګ دی

زه چه ډېر ډېر ستا له ډېره جوره ژاړم
تردوو چشمو می چشمه بحر د ګنګ دی

ښاپېریه دی په هورته هورته ګرزی
نن پدا لوری د ستا د با هوشرنګ دی

لاس ئی مه پرېږده له لاسه خولی ئی واخله
پرېوتلی په یاغی راجا قلنګ دی

په زړه مینه محبت په خوله کنځل کا
چه عجب زیبا د دوه مینو جنګ دی

وګورئ! پدې غزله کښې لمړی ځل ځان له ډېره جوره دومره ژړاند ښئ چه د ګنګ بحر ورته هېڅ دی مګر په آخره کښې د خپل هغه اصلی خوی او طبیعت په اثر کښې له یاغی راجا نه قلنګونه اخلی او هغه جنګ چه د خولی اخستلو په وخت کښی ئې له خپلی مینی څخه وینی زیبا بولی او بی له جنګه خپله غزله نشی ختمولی.
دغه شان د ده په اکثرو غزلو کښې سره له عاشقانه نیازه د زور او قوت توری او ټوپك ننګ و غیرت، شجاعت او سربازی خبری هم اورېدل کېږی مګر د غزلو آب و تاب ئې په ځای وی او نه ورځنی بېخونده کېږی، نو ویلی شو چه دا د توری او رزم شاعر په غزلو او بزمی سندروکښې هم د استادۍ حق لری او د ستایلو وړ دی ځکه چه دی د مینې او عشق له پانګې چه د شعر حقیقي سرمایه ده هماغسی برخه لری لکه چه د پښتونولۍ او ننګ و غیرت په دنیا کښې ئې لری او څنګه چه د پښتونولۍ له عالمه خبر دی هماغه شان له عشق او مینی، می او ساقۍ، سوز و ساز او عاشقانه دردونو سره هم آشنا دی د همدې لامله وائی:

چه څه درد د عشق لری تری به ځایږم
که مومن دی که کافر دی که جهود

چا به بی د عشق له کاره بل کار نکړ
د خوشحال د خولې ویل که چا منلی

هو! دا توریالی عاشق مونږ ته پخپل عجیب و غریب ژوندون کښې هر هر څه راښئ او په حیرت کښې مو اچوی چه دغه راز عاشق او په جمال مین سړی څنګه دومره نورو چاروته وزګارېږی او د زمانې ننګیالۍ ورځنی جوړیږی یا په بل عبارت څنګه د دغومره سخت او کلك زړه خاوند څخه دغسې شاعر جوړېدی شی. همدغه یو سړی دی چه کله سپاهی، کله شاعر، کله مبلغ او کله صوفی کېږی هم. په ځینو ځایو کښې وائي:

پــه جهـــان د ننګيـــالى دى دا دوه کـــاره	يـا بـه وخـورى ککـرى يـا بـه کـامران شـى
تــر مطلوبـــه پـــورې شـــرط د رســېدو دى	کـــه تمامـــه لار الـــوده شـــى پـــه وينـــو
کـه پـه تـوره ئـې جـواب ورکـړى مـردى ده	کـه وجـود دى څـوک ازار کـانـدى پـه چـوب
کـه آسـمان دې د مـزرى پـه خولـه کښـې ورکـړى	د مـزرى پـه خولـه کښـې مـه پرېـږده همـت

او خپل ځان هم پدې ډول مونږ ته راښئ:

هــر ملــخ د ســربازى لــه هنــر څــه زده	چـه پـدا هنـر کښـې سرښـندى پتنـګ دى
لا تــر اوســه ئــې مــاغزه پــه قــرار نــه دى	چـا چـه مـا سـره وهلـى سـر پـه سـنګ دى
لا پـه خـوب کښـې پـه لـرزه پرېـوزى لـه کټـه	چـه د چـا تـر غـورو زمـا د تـورې شـرنګ دى
کــه پــدا دوره مــى ګــورى هغــه زه يــم	چـه مـې داغ پـه خـاطر اېښـى د اورنـګ دى
درســت جهــان مــې ومغـل وتــه خيبــر کــړ	ځـاى پـه ځـاى ئـې پښـتانه وتـه قلنـګ دى
ځينـې څـه لـوئى دعـوى لـرم پـه زړه کښـې	ولـى څـه کـړم چـه پښـتون واړه بـى ننـګ دى

مګر سر له دى ټولو خبرو کله چه د مينې عالم ته راځي نو بيا وائي:

د خانى د تـورې ځـاى نشته پـه عشق کښـې	معشـــوقې وتـــه مريـــى اوســـه خوشـــحاله
کـه تـر نـوم او تـر ننـګ تيـر شـوم پـروا نشـته	عاشــق هــر کلــه قــدم پــر ننــګ و نـام ږدى
د عاشــق لــه نــام و ننګــه ســره څــه دى	څـه مـى غـم کـه اشـنا مـومم پـه پېغـور کښـې

اوس به مو پېژندلى وى چه زمونږ دغه نوموړى شاعر د عشق په کوڅو کښې بل څوک دى او بل سړى ورځنى جوړېږى څوک چه په رښتيا شاعر وى او شاعرانه مزاج لرى هغه په شعر کښې همدغومره رنګونه لرى او په وينا کښې ئې هر هر څه پيدا کېږى، کله لکه يو هوښيار سپين ږيرى خلقو ته نصيحتونه کوى او کله لکه مجنون د لېونتوب صحرا ته اوزى، يوه ورځ د دنيا په لوړو ژورو، تورتم او رڼا، لمر او سپوږمۍ، باد و باران کښې فکرونه کوى او د يوه صوفى يا فلسفى ګمان پرى کېږى مګر بله ورځ خان او ملك شى چه د جنګ و جګړو او ننګ و غيرت خبرې کوى.

که دغسى سړى مو کله نه وى ليدلى راشئ خوشحال خان ختك پخپل شعر او ديوان کښې وګورئ او ورته ښه ځير شئ، د ده په وينا کښې سړى ته هر هر څه معلومېږى او سړى پرى هر ګمان کولى شى، څوك به ئې د ځينو خبرو په استدلال د صوفيانو په ډله کښې شمېرى او ځينې به ورته فلسفى وائى څوك به ئې يو څه بولى او څوك بل څه مګر

که سړی ورته شاعر ووائي او يو ربنتياني شاعرئی وبولی دا نوم د ده په ټولو ويناؤ او ټولو اشعاو ښه صادقيږی او هيڅ اعتراض نشی وارديدلی ځکه چه شاعر همدغه معنی لری چه د هر چا له حال او زړه نه خبر شوی وی او په دغو ټولو خبرو پوهيږی يعنی کله د ښادمنو په خندا او کله د غمجنو په ژړا قسم خوری په يوه بيت کښې د اسمان نندارہ کوی او په بل کښې زمکی ته را ښکته کيږی، کله غم او کله غمخور شی، په يوه مصرع کښې ئې آه او په بله کښې خوشحالي وی.

يو ساعت د دنيا بی وفائی بيانوی او بل ساعت د اميدواری سندری وائي. که چيرې د خوشحال خان ديوان ولټوو، دغه راز ټولی خبری پکښې پيدا کولی شو او راته معلوميږی چه د شاعر په وينا کښې هر رنګ خبری پيدا کيږی، د ده د جنګ او جګړو خبری او د مينی او محبت سندرې خو مو د نمونو په ډول واوريدلی، اوس ئې څه عرفاني سندری هم واورئ چه د فلسفی او تصوف رنګ و خوند پکښې لږ لږ ليده شی.

لمړنۍ نمونه

دریاب څه د جالی دپاره نه ځی که څوك وائی　　　پخپله رضا درومی جاله هم ځان سره بيائی
په غرونو واوری اوری بارانونه په ملکونو　　　له هيچا خبرنه دی چه په مونږه هم څوك پائی
په دولس برجه ګرزی نمر پوره په دولس مياشتی　　　په دا خبردارنه دی چه صيفی دی که شتائی
په درست جهانکښې ګرزی باد حيران په څلور کنجه　　　په هر لوری چه ګرزی نا خبر چه څه پيمائی
مېوې غلې ګلونه ځنې رنګ رنګ نعمتونه　　　له مځکی پيدا کيږی مځکه پروته ګل ولائی
څلور واړه عنصره چاکران دی ای خوشحاله　　　چاکر هغه خدمت کا چه صاحب باندی فرمائی

دوهمه نمونه

خلق ناديده دی په خبرو پسی ځغلی　　　ځار تر عارفانو چه په حال دی پوهيدلی
دواو يا مذهبه پکښې هومره قيل و قال　　　واړه سرهوا پخپل مطلب پسې دی تللی
ډير دی کتابونه مشتمل په ډيرش حرفونه　　　کل واړه که ګوری له الفه دی زوولی
سل بهی سل سيبه چه تی مات په يوه ځای کړی　　　سل به بلل نشی سره يو دی ماليدلی
واړه نور د لمر دی هم د ننه هم د باندې　　　هر چيرته دا نوردی په هر ښهر په هر کلی
زه خوشحال خټك يم درندانو په مذهب　　　نور ويل می نزده مختصر دی ما ليکلی

دريمه نمونه

وزيری له نوحه د طوفان په موج فناشی　　　زوی د اذر ومومی له ناره نه نجاة
کار د بل حکيم دی چه څه کاندی هغه کيږی　　　واړه سر درګم دي دا ابا دا امهاة

د خپل د ساعت د طبیعت دی که د نور څه
نیك زیږی له بدو له بد ذاتونه نیك ذات

هومره علم زده کړی چه پرښتوته سبق ورکړی
بیا هم خبر نه وی د جهان په ترهات

رددی که مقبول دی که معقول که نا معقول دی
ګوره نندارہ کړه تر دادم مه وهه زیاة

سر په سجده کښیږدی وائی نمونځ کوم خوشحاله
زره ته نظر نکړی پکښې څو لات و مناة

څلورمه نمونه

دا چه وائی چه دا بد کړی یا دا ښه کړی
که رښتیا وایم زه نه یم واړه ته کړی

څه چه اوس و واړه خلقو ته رسیږی
چه دې کړی په ازل دی هغه کړه کړی

په یوه مځکه یوه باغوان کرلی
عباسی ګلونه زیړ و سپین ورسره کړی

د سحر ګټنه ډیره ده تر هر څه
ځینې ځینې ورته وینس ځینې اوده کړی

الووده ړلی درغی درګاه ته
هیڅ می نزده چه بد حال د خوشحال څه کړی

خوشحال که څه هم په شعر او ادب کښې د هر راز مضامینو خاوند دی او په دیوان کښې ئې هر راز موضوعات پیدا کیږی چه ځینې کسان به پکښې تصوفی مسایل پیدا کوی او ځینې به پکښې علمی شواهد ومومی، څوك به ئې یو اخلاقی معلم او مربی بولی او بعضی به نور نور نومونه پری ږدی مګر وروسته تر یوه عمومی نظره هر چاته معلومیږی چه دی اصلاً د پښتو یو رزمی شاعردی او په اشعارو کښې ئې د نارینتوب او ننګ و غیرت روح ډیر ځلښت لری. پدی کښې هیڅ شك نشته چه خوشحال یو پیاوړی شاعر او په ټوله معنی د پښتنو شاعر دی ځکه چه دی خپل شعر او شاعرانه طبیعت له پښتنو نه دی بیل کړی او کوم بل عالم ته ئې نه دی بیولی، ښائی چه مونږ په پښتو کښې ځینې ډیر ښه شاعران پیدا کړو چه د محض شاعریت په لحاظ به ډیر لوړ مقام لری مګر په شعر کښې به ئې د پښتونولۍ مظاهر نه وی او د کلام له روح او خصوصیت څخه به ئې دا نه معلومیږی چه دا پښتون شاعر دی او د پښتنولۍ له افکارو سره د شعر او شاعری دنیا ته راغلی دی مګر د خوشحال شاعری داسی نه ده او د ده پښتنواله د ده په شعر کښې لکه لمر ښکاره دی، د همدی لامله د پښتو لوړه ادبی جایزه د ده په نامه ورکول کیږی او دا امتیاز په ټولو پښتنو شاعرانو کښې یوازې د همده په برخه شویدی ځکه چه د ده اشعار لفظاً او معناً، فکراً او روحاً د پښتو اشعار بلل کیږی او د پښتنو روحیات او پښتنی تخیل پکښې له ورا ځلیږی- که فرضاً کوم مقتدر شاعر د ده دیوان په بله ژبه واړوی او له پښتو قالب نه ئې وباسی بیا ئې هم خلق پیژنی چه د یوه پښتون خبری دی او په پښتو اړه لری د ده په اشعارو کښې علاوه له پښتنی روح او فکر څخه ډیری نوری خبری هم شته چه د

پښتنو حال و احوال او خوی و خصلت څرګندوی، ځينو پښتنو ته بد وائی او د ځينو ستاينه کوی، د ځينو قومونو يو راز عادات او د ځينو بل راز خويونه ښئې چه پدې باب کښې کله کله څېرې او قيافې هم بيانوي او خبره ئې هجوی ته رسېږی ځکه چه دا زورور شاعر پخپل تنقيد کښې هم پوره زړورتوب او صريحه لهجه لری چه ځينو خلقو ته پېغورونه او تانې ورکوی او ځينو بی ننګو ته په ښکاره کنځلی کوی چه دلته ئې مثالونه او نمونی ښودل ښه نه ايسی او ضرورت ورته نشته.

خوشحال خان که څه هم پخپلو اشعارو کښې يو بی قيده او بی پروا سړی معلومېږی او داسی ايسی چه ده به د ښکلو په مينه او حسن پرستۍ کښې نور هر څه هېر کړی وی مګر سره له دی يوه خدائی مينه ئی هم په زړه کښې پرته ده او دغه محبت ئې هيڅ کله نه دی هېر کړی، يو ځای خپله دغه مينه پدې ډول ښکاره کوی:

خدايـه کـه زه تـا تـه نـژدی کېـږم پـه افـلاس
زړمې کند په غاړه کړه يو مات کجکول په لاس
تـه کـه پـدا خـوبش ئـې چـه خاوند د ملك و مال وم
مال و ملك مـې هـومره کړی چـه تېروی تـر قياس
تـوان د طاعـت راکـړه چـه اخـلاص ورسـره مـل وی
نـه هغـه طاعـت چـه شـی پـه رسـم و پـه لبـاس
يا بارې کريمه! د خوشحال ختك دا خواست دی
تـل د ده پـه زړه کښـې لـری تينـګ د ديـن اساس

خوشحال لکه څنګه چه د پښتنی ننګ د په ځای کولو ارزو لری د خدای د بندګی او اطاعت ارزو هم ورسره ده او په بندی خانه کښې لا دواړه نيتونه پدی ډول ښکاره کوی.

پــس لــه بنــده دی دا عــزم
د خوشــحال د خــاطر جــزم
يــا نيــولی مــخ مکــې تــه
يــا مغلــــو ســـره رزم

عبدالقادر خان خټك

وروسته تر خوشحالخانه د ده زامنو او لمسيو هم د پښتو شعر په ښه شان پاللي او د دولسم قرن تر آخره پوری د خټکو د سرشار طبيعت موجونه او ځپي نه دی ناستی د خوشحال هر زوی او لمسی د شعر جنډه جګه کړی او مونږ ته ئې په شعر کښې ادبی شاهکارونه پرې ايښی دی چه دلته د اختصار له کبله يوازی د عبدالقادر خان په شعر او شاعرۍ لږه رڼا لوېږی.

عبدالقادر خان د خوشحال خان زوی چه تولد ئی د (۱۰۶۲) په شاوخوا کښې او عمرئی تخميناً د شپېتو کالو په حدودو کښې معلومېږی د پښتو په شعر کښې يو خوږ ديوان او په پښتو کښې نور ښه ښه تاليفات او آثار هم لرى، په شعر کښې ئی سادګی او روانی ځرګنده ده او د بداعت جنبه ئی هم قوی ده، د ده د شعر مخه د مينی او محبت لور ته زياته معلومېږی او هغومره چه خوشحال خان پخپل شعر او شاعرۍ کښې حماسی آهنګ درلود، دی ئی نلری، په اشعارو کښې ئي څه ډېره زياته مبالغه او شاعرانه اغراق هم نه ليدل کيږی، د عشق او مينی اظهار هم په يوه معتدل ډول کوی او پدی باب کښې د خاموشۍ طرفدار دی – دنيا او عالم ورته د جمال مظهر ښکاره کيږی او لکه يو صوفی په هر څه کښې د خپل دلبر مخ او جلوه وينی، له همدغی لاری دی هم د وحدت الوجود فلسفې ته نزدی کيږی او د عشق عظمت د جمال او جلال اثارو ته په يوه ډېر وسيع نظر ګوری. دا مضون ښائی چه ډېرو شاعرانو ادا کړی وی او په مختلفو پيرايو کښې له نظره تېر شوی وی مګر عبدالقادر خان ئی پداسی ډول بيانوی چه سړی ته بيخی نوی او ناڅکلی مضمون ايسی، پدی لاندی بيتونو کښې ورته ځير شئ:

دلبـر مـخ راتـه ښـئ پـه هـر آئـين کښـې — که په تور کښې جلوه ګر شی که په سپين کښې
ګـه پـه زلفـو کښـې ځـای وکـا زړه را کـاږی — ګـه پـه سترګو پـه رخسار او پـه جبـين کښـې
کلـه کلـه پـه ترسـا کښـې مـخ ځرګنـد کـا — د صنعان په دود ئې وران کاندی په دين کښې
پـه څـراغ کښـې تجـلا و کاپتنـګ تـه — بلبلانوتـه ښـکاره شـی پـه نسـرين کښـې
نـور و نـارئې د جمـال جـلال اثـر دی — قهـر مهـر ئـې پـه تـريخ او پـه شـيرين کښـې
کـه اثرئـې د لبـانو پکښـې نـه وای — نـه بـه و، هـومره خـواږه پـه انګبـين کښـې
لويه خدايه عشق يـو څـه رنګـه لـوی شـی دی — چه ئې ځای نشی په چرخ او په زمين کښې
پـه هـر څـه کښـې ګـوره يـار عبـدالقادره — کـه دی نشته شك ګمان پخپل يقين کښـې

له دې شعره دومره معلومېږي چه د ده په نظر کښې جمال او ښکلېتوب، عشق او مينه دغه شی نه دی چه عام خلق ورته ګوری او تعبيرونه ورځنی کوی بلکه د عرفان او تصوف له لوری ئې ورته کتلی او په شعر کښې ئې عارفانه کيف پيدا شويدی.

په يوه بل ځای کښې هم په يوه سندره کښې لمړی ځل خپل عشق سړی ته داسی ښئ چه کومه ښکلی او دلبره معشوقه په مخ ورغلی ده او ده زړه پری بايللی مګر په اخره کښې معلومېږی چه دی په يوه مجهوله ليلی مين دی چه يوی برېښنا غوندی ئې ترسترګو شوی او بيا ورکه شوېده چه دی ورځنی هېڅ خبر نه دی او نه پوهېږی چه ځمکی ته ولاړه او که آسمان ته وختله؟ څه شوه او چيرته ولاړه؟ سندره دا ده:

په لاره تلمه په مخه راغله يوه دلبره پری رخساره	د نمر په شانه لا تری روښانه په ښکلی مخ وه هغه نګاره
بی ميومسته خوله نيست وهسته ډکه له نازه خالی له نيازه	سر تر قدمه ثابته روغه له هره عيبه پا که ويزاره
مخ ئې څرګندونظر پرې بندو، دمخ شغلی ئې دمخ حجات وې	په خيال خيال تلله نظرئې نکړ، هرګز وچاته له کبروعاره
له ما غايبه لکه بريښنا شوه په مځکه لاړه که په سما شوه	هېڅ نه پوهېږم چه چيرته دا شوه راته ووايه! اې خبرداره
هوس ئې ويوو غم ئې راپرېښود داغ ئې پيانوی راپاندی کښېښود	مقصود ئی دا دی عبدالقادره اوس پسې ګرزه سينه افګاره

د عبدالقادر خان په عاشقانه غزلو او سندرو کښې سړی د شهوت پرستۍ څه ډېری مظاهرې نه وينی او نه له خپلی معشوقی نه هر هر ځای په غېږه خوله د بوس و کنار سوالونه کوی د ده له اشعارو نه سړی استنباط کولی شی چه دی محبت په تور او سپين پوری مربوط نه ګڼی او نه هغه څوک صاحب جمال بولی چه کړه وړه ئې ښه وی بلکه عشق يوه ازلی برخه او حسن هم يو اثر بولی چه له تور او سپين، کړو وړو څخه ما سوادی – پخپل يوه شعر کښې چه دی د وصال د شپی تصور او آرزو کوی داسی ايسی چه دی له خپلی معشوقی نه ديوی ښتيانۍ مينی طمع لری او بی له دلدارۍ نه نور هېڅ نه غواړی يعنی همدا ارماند لری چه زه په ځير ځير ستا مخ ته وګورم او پخپلو اوښکو او ژړا کښې درته د خپلی مينی اظهار وکړم ته را پاڅېږې زما اوښکی پاکې کړې، ډاډ راکړی، او دلاسا می کړی، په آخر کښې ته هم راسره وژاړې او دواړه د دی دپاره چه يو د بل بيلتون ونه وينو خپل مرګ له بل نه د مخه وغواړو او هر يو بل ته د ډېر عمر دعا وکو.

شعر دا دی:

زه دې درسته شپه ځير ځير و مخ ته ګورم	ته ناظرو خپلو ښو ته له حيا شې
چه خوب درشی سر زما په زنګون کېږدې	د غنچې غوندې اوده په غېږ زما شې

ز دې مــخ تــه کاتــه کــړم پــه ورتې ورتې ژاړم	چـه اخـر بـه یـوه ورځ لـه مـا جـدا شـې
زمــا اوښــکې پـــه رخســـار د تــاپر بــو وزی	ویښ لـه خوبـه لکـه ګـل پـه شبنم بیا شې
پـه رویمـال مـې اوښـکی وچـې کـړی ډاډ راکـړی	زه فریـاد کـړم تـه زمـا پـه دلاسـا شـې
تینګـــــوې ژړا زمــــا د زړه دپــــــاره	چـه غریـو زور دربانـدې وکـړی پـه ژړا شـی
زه تــر تــا لمــړی مــرګ غــواړم تــه ترمانـه	زه و تـا تـه تـه و مـا تـه پـه دعـا شـی

پدې بیتو کښې علاوه پدې چه یوه مجرده او پاکه مینه پکښې جلوه کوی او سړی پوهوی چه د یوه شاعر زړه څه غواړی؟ او څه ارزو لری؟ ډېر نازك کیفیتونه او شاعرانه نکات هم پکښې شته چه د تصویر او تعبیر په لحاظ یو خوږ او ساده شعر ګڼل کیږی – د یوه عاشق ځیر ځیر کتل اورمرو د دی باعث کیږی چه معشوقه له ډېری حیا خپلو پښو او د زمکی خواته وګوری او بیا خپل سر د خوب په وخت کښې د خپل مین په زنګانه کیږدی چه هغه ورځنی داسی تعبیر وکړی چه لکه غنچه زما په غیږ کښې اوده شوه، پدی وخت کښې طبعاً دی دیوی ورځی د جدائی په غم ژاړی او اوښکی ئې د هغی په مخ توئیږی هغه راویښیږی مګر شاعر ئی داسی بولی لکه ګل چه په شبنم راولیږی او غوړیږی په دغه حال کښې چه معشوقه خپل عاشق د خپل هجر په غم کښې ژړاند وینی زړه ئی سوزی او دغه قیمتی اوښکی پخپل رویمال وچوی، ده ته ډاډ او تسلی ورکوی مګر ژړائی نه دریږی او هماغه شان ئې مړې مړې اوښکی پر مخ راځی په اخر کښې معشوقه هم که هر څو خپله ژړا ټینګوی بی اختیاره په ژړا کیږی او د خپل مین د بلی ورځی بېلتون ورته دومره ګران ښکاره کیږی چه د خپل مرګ ارزو تر هغه پخوا کوی او دواړه یو بل ته یوراز دعاګانې کوی چه په حقیقت کښې هر یو د بل د دعا نه قبلیده غواړی.

دا خوږ ژبی او مقتدر شاعر به مو د دی خو شعرونو په رڼا کښې څه نه څه پېژندلی وی او د شعر رنګ و کیف به ئې هم لږو ډېر معلوم شوی وی او س ئې یو څو نور شعرونه هم د نمونو په ډول وګورئ ځکه چه د یوه شاعر شاعری ښکه چه له خپلو اشعارو معلومیږی هغومره تبصره کونکو په وینا کښې نه معلومیږی او کېدی شی چه لیدونکی ئې په اشعارو کښې بل شان وپېژنی.

لمړی نمونه

حقیقــت د عشــق پــه خولــه ویلــی نشــی	دغــه اور بــی دلــه نــور ســهلی نشــی

درسته شپه ناري وهم د يار له درده
همسايه مي په شپه خوب کولی نشي

د زړه مست لره د زلفو ځنځير بويه
په اوسپن ځنځير دا مست تړلی نشي

پدا باغ کښي ډېر ګلونه شګفته شوه
پکښي يو د يار په رنګ ليدلی نشي

ما د يار د مخ په باغ کښي دی ليدلی
چاوی دا چه تور نرګس موندلی نشي

په هر دم عبدالقادر هسی پيالي څښی
چه يو ګوټ ئی کاينات زغملی نشي

دوهمه نمونه

محبت په تور په سپين راغلی نه دی
په اصيل او په کمين راغلی نه دی

عشق عطا ده ازلی چه په چا وشی
په ارشاد او په تلقين راغلی نه دی

بيهوده په عشق کښي خواست کوی د صبر
د دی خواست هرګز آمين راغلی نه دی

په راتله ئې بنايسته د ځمکی مخ شه
په دا شان ځوك په زمين راغلی نه دی

په دکان د عطار هومره خلق پنډوی
څو په زلفو عنبرين راغلی نه دی

دريمه نمونه

مخ دی لکه نمر دی تر نسبت ئی نمر مثال دی
څوك به وائی هسی چه نمر ستا د مخ مثال دی

سخت دی په سړی باندی نيژدی بېلتون تر لری
يار چه ليده نشي تر دکن لری دېوا ل دی

وائی چه وبا ل دی چه نظر کا وښه مخ ته
ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

حسن يو اثر دی چه په مخ کښي د چا وشي
نه چه کړه وره ښه لری هغه صاحب جمال دی

څه برکت ناك دی د عشق خم ورته حيران يم
څوخلق پری مست شوه دی لا هسې مالامال دی

هر چه سوختګان دی په خاطر به ئی لګېږی
اور مي د ټټر چه سر وهلی تر مقال دی

زړه لری بېدای عبدالقادر تر بادشاهانو
څه شوکه په کور کښي دنيا نلری کنګال دی

څلورمه نمونه

زړه مدام راته ويل کاندی چه ژاړه
په ژړا ژړا ببل شوی مين غواړه

په طلب ئې د دنيا ودانی پرېږده
لبونيو غوندی ګرزه په ويجاړه

مسلی دبی ننکی ورپسی لنګ کړه
د ناموس پروا هيڅ مکړه وئی نغاړه

د مکی ځنځير دې نور نيسی په لاس کښي
مانيولی دی د يار زلفينی دواړه

په خواری مونده شی کام له ډېر زړونو
په محنت سره سره زرخېری له کاړه

تل ديار په مينه مست عبدالقادر دی
که نور مست وی له شرابه يا لتاړه

پنځمه نمونه

د مېرونو هغه شته چه د تا نشته ... مه وايه چه زما نشته د چا نشته
سترګو ربه څه باور وربانـدی کاندی ... که ړانده ناری وهی چه رڼا نشته
د سبا په حال غوټۍ د نوبهار زده ... د خزان وهلی وائی سبا نشته
ستا په بوی چه همګی ړانده بينا شول ... ستا له بويه بی يعقوبه اشنا نشته
وائی خار و خس جار وکړه چه زه درشم ... خار و خس خو به هم زه يم بی ما نشته
هر سحر سترګی د ګل په اوښو ډکی ... پدا باغ کښې بی ژړلو خندا نشته

شپږمه نمونه

دريغه نور غمونه لرې شوای له دله ... پکښې غم د خپل اشنا وی تل تر تله
شبنم وصل د ګل بيا مونده خموش شو ... تری محرومه شوه چه شور کاندی بلبله
ښه چه ژبه دی قلم شوه په مجلس کښې ... شمع تا چه د خپل سوز قصه ويله
عاشق هېڅ د عشق له سوزه خبر نه و ... دا لمبه پری معشوقی ولګوله
د فانوس پرده کښې څراغ کله پټېږی ... که ئې مخ په پلوپټ و ماليدله
په ما تم د پروانه چه ځان ئې وسو ... شمع او پر تندی بل کړ ګرزېدله
درسته شپه دې په ماتم عبدالقادر کړ ... نه بی غمه په پالنګ باندی څمله

عبدالقادر خان پخپل شعر کښې تصوفی مضامين هم راوړی او داسی معلومېږی چه پدی خوا کښې هم ښه عميق معلومات لری يا په بل عبارت د عارفانه سندرو او صوفيانه مزاج خاوند هم دی، دنيا ته هم په کم نظر ګوری او د زاهد په مقابل کښې د رندانو ملګری دی لکه چه وائي:

د زاهد شرب جدا د رند جدا دی ... له ماهی به کله کار د سمندر شی

پدی بيت کښې چه دی کوم مثالونه د زاهد اورند دپاره راوړی معلومېږی چه دی دی دواړو ته په څه نظر ګوری او کوم لورته ميل لری – د ده د تصوفی افکارو او صوفيت رنګ له دی شعره هم معلومېږی.

چه وجود د ذری شته هومره ذره ده ... خو چه محوه خپل وجود کاندی افتاب شی
د هستۍ نوم هغه وخت وربانـدی ښائی ... اميخته چه له محيط سره سيلاب شی
د عنصر له چار ديواله چه راووزی ... اروېده ليده ئی واړه بی حجاب شی
وهر لوری ته چه مخ کا نمونځ ئې کېږی ... چه قبله ئې د يار مخ وروځی محراب شی
په ځنبل د سترګو ځی تر شرق و غربه ... تر نظر د عارفانو تله شتاب شی

د مهمندو دوره

رحمان بابا او حمید

د خټکو دوره لا هماغسې په قوت کښې ده او د خوشحال شاعری په هماغه پوخوالی د ده په زامنو او نمسیانو کښې ځان ښکاره کوی چه ناڅاپه د مهمندو په کورنۍ کښې د شعر او ادب دوه پاخه استاذان او امامان پیدا کیږی چه یو عبدالرحمن بابا او بل ماشوخیل حمید دی، د دوی شعر او شاعری له پخوا وخته بل راز ایسی او هر یو د پښتو شعر ته نوی رنګ ورکوی، دا رنګونه د پښتو روستیو شاعرانو ته ډیر ښه ښکاره کیږی او کوښښ کوی چه خپل شعر پری رنګین او ښایسته کړی، یعنی څوك د یوه او څوك دبل شاګردی کوی – دا دوه نومورړی او پاخه شاعران په ټولو پښتنو کښې یو عام شهرت پیدا کوی، او لرې نزدې ټول پښتانه ورته په درنه سترګه ګوری.

داسی پښتون به نه وی چه دغه د شعر او ادب مشران به نه پیژنی او نه به ئې ستائی – په ډیرو ادبی محافلو کښې ګورو چه د دوی په شعر او شاعری خبری کیږی او هر څوك ورسره مخصوصه دلچسپي لری ځکه چه دا دوه منلی استاذان لکه دوه غټ او روښانه ستوری وړاندې وروسته دنیا ته راغلی او هر یوه له ځانه سره نوی رڼا راوړې ده.

رحمان بابا د پټې خزانې په استناد په ۱۰۴۲ کښې یعنی تر خوشحال خان خټکه شل کاله وروسته زوکړی او تر ۱۱۱۸ پوری ئې ژوند یقینی دی – د حمید د زوکړې نېټه د پښتانه شعراؤ په وینا په ۱۱۰۰ کښې معلومیږی چه تر ۳۷ کلنۍ پوری ئې ژوند په یقین سره معلوم دی نو دوی دواړه د خټکو د شاعری په عین شور و زور کښې پیدا شویدی او د دوی په مقابل کښې خټکو پیاوړی شاعران درلودل، خوشحال خو خپله تر ۱۰۸۰ پورې ژوندی ښکاره کیږی او سړی ویلی شی چه د رحمان بابا د شاعری ابتدا او د ده انتها به سره یو ځای شوی وی، او که فرضاً د رحمان بابا شاعری تر خوشحالخان وروسته شروع شوی وی نو په خټکو کښې خو لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجری او داسی نور ښه ښه شاعران موجود و، او د خوشحال خان د کورنی روستی شاعر علیخان خټك چه تر ۱۱۱۸ پوری ئې د ژوند پته لګیږی د یوې ښې قریحی او قوی شاعری خاوند دی او سړی ویلی شی چه د دغسی پیاوړو او پخو شاعرانو په وخت کښې دغسی امتیاز او شهرت پیدا کول لکه رحمان بابا او حمید چه ئې لری څه آسانه کار نه دی – په داسې وخت ډیر قوت په کار دی چه یو شاعر خپل ځان او خپل شعر عام او مشهور و مقبول کړی.

او روستنی شاعران لکه پیر محمد کاکړ چه د خپل وخت ممتاز او پوخ شاعر دی د رحمان بابا شاعرۍ ته پداسې نظر وګوري چه د خوشحال تشبیه ورسره وکړي او و وائي:

هېڅ تر شعر د رحمان به ډېر کم نه وی　　　ومنصف ته د ختېك خوشحالخان شعر

دا معلومه ده چه هر څوك چه یو شی له بل سره مشابه کوی نو هغه بل ئی په نظر کښې زیات ښکاری او ښه ورته ایسی- هر کله چه دلته د ختکو او مهمندو د شاعرۍ مقایسه او موازنه مطلب نه دی نو له دی خبرې تېرېږو او د مهمندو د دغو دوو مشهورو شاعرانو د شعر او شاعرۍ رنګ په لاندینی ډول لږ او ډېر ښیو:

د دوی د شاعرانه فیضان او سپېڅلی نور څخه ډېر تیاره کورونه رڼا شوي او ډېرو ځایو ته ئې سپینی پلوشی رسېدلي دي.

د دوی ادبی مکتبونه تر اوسه پورې داسې جاری دی چه د تعطیل ورځی او جمعه یا پنجشنبه پکښې هېڅکله نه وی. د دوی د شاعرۍ دوه لوی بحرونه که څه هم څنګ په څنګ او یو ځای بهېږی مګر بیا هم یو غیبی برزخ د دواړو تر مینځ شته چه یو له بله ئې په هر څه کښې بېلوی او هر څوك ئې فرق کولی شی.

د دوی د ادبی ګلزارونو رنګ و بوی له وراملعوم دی او د سریندو اوازونه ئې هم په ښه شان پېژندل کېږی خو دا پېژندنه د ټولو په نظر کښې یو راز نه ده او هر څوك ئې یو شان نه وینی، دا یو خوب دی چه هر سړی ئې بېل بېل تعبیر کوی او ډېرې خواوې لری، سړی چه د ننګرهار او سپین غره ادبی فضا او افق ته ګوری لکه قوس و قزح څو ډوله رنګونه ئې تر سترګو کېږی چه رحمان او حمید پکښی ځان ښکاره کوی مګر دا رنګونه سره له دې چه ښکاره امتیاز لری بیا هم یو له بله سره ګډ شوی او تداخل پکښی راغلی دی. دی رنګونو برید اوسیمه معلومول یا د دې جغرافیې لیکل څه اسانه کار نه دی.

زه به کوښښ وکړم چه د دوی د شعر او ادب نوعیت څه نه څه وښیم مګر زما د اټکل ټال به هم لکه د بوډۍ ټال داسی وی چه یوه هوائی نندارہ به بلل کېږی ځکه چه دلته ډېر داسی شیان مخی ته راځی چه زه ئې خوند څکم مګر تفصیل ئې نشم کولی.

سړی په ډېرو خوړو او خوندورو شیانو ژبه ټکوی او خواږه یا ښه ورته وائی مګر هر څوك پوهېږی چه ټول خواږه او خوندور شیان یو راز نه دی.

ډېرو شیانو ته سړی سپین یا تور وائی مګر څنګه چه سپین او تور یو له بله فرق لری همدغه راز هر یو پخپل کور کښې هم درجی او مراتب لری چه تفاوت ئې ثابت او محقق دی نو زما تبصره به هر ګوره د یوې نقشی مثال لری چه لوی لوی غرونه او ډك ډك سیندونه به پکښې لکه خطوط داسی ښکاری او یو اجمالی لوری لودن به سړی ته ښئ

مګر لوړې ژورې به ئې څوك نه وينى او نه به پكښې د هيوادونو بهار او خزان معلومېږى خو دا به ټول زما نقصان نه وى د موضوع تقاضا به هم پكښې دخل لرى.

سړى چه يوى عمومى هنګامې ته غوږ ونيسى يا د دوى دواړو ديوانونو ته له وراګورى داسى معلومېږى لكه چه رحمان بابا يو اخلاقى او لارښوونكى شاعر وى چه خلقو ته د شعر په شپېلۍ او د عشق په نغمه كښې د ژوندانه سمه لار ښئ او د بلبلو په ژبه حكيمانه خبرى كوى مګر حميد د ښكلو او نازولو شنو خالو، تورو ستر ګو، خط و كاكل ته هر ساعت ستر ګكونه وهى او لكه پتنګ په سوزېدونكى شمع ځان جليا كوى. رحمان بابا زيات ميل عشق پرستۍ ته لرى او حميد د حسن پرستۍ بيرغ هسك كړېدى – دى وائى:

د حميد زندګاني د يار په مخ ده ناقصان به ئې ژوندى بولى په سا

مګر رحمان بابا عشق او مينه هغه څه بولى چه بايد خپل ژوند هم ورځنى ځار كړى.

ځينى كسان د رحمان بابا او حميد ادبى مكتبونه پدى راز بېلوى چه حميد د نازكخيالى استاد ګڼى او رحمان ته د ساده او خوږى انشا حق وركوى، يا هغه د جمال اودى د معنى منادى ګڼى، زه دا منم چه د رحمان بابا د عشق قبله له مادى حسن څخه پورته ده او يوازې ښايست يا تش ښكليتوب د ده مخه نه ده بنده كړى بلكه دى له دى ښايسته او رنګينو پردو هغه خوا هم ځينې تجليات ګورى او د مينى په صافه هنداره كښې ماورا له حسنه نور شيان هم وينى – د ده عشق او محبت د حسن او سينګار مولود نه دى بلكه د ده په نزد حسن د عشق په اعتبار نامه چلېږى او په همدغه سكه قدر پيدا كوى.

لكه چه پدې بيتونو كښې دا مطلب په ښه شان څرګندوى:

نـار د عشـق پـرورش مـى لـه عشـقه	هسې نـه چـه د خوبـانو پـه سينګار شى
هـيڅ موقـوف د معشـوقې پـه حسـن نـه دى	د عاشـق خـاطر پخپلـه مينـه ښـاد دى
حسـن واړه د عاشـق پـه عشـق موقـوف دى	معشـوقه كـه وى جـوړى كـه ښـاپيرى
عشـق دى دا چـه معشـوقه شـوو عاشـق تـه	ښـه رخسـار د مهرويـانو پـه اسـلوب

مګر د دې خبرې معنى دا نه ده چه د رحمان بابا شعر كښې غزلى آهنګ او شعرى جاذبه له چا نه كمه ده يا دا چه ده د حسن او ښايست ننداره نده كړى او د نازكيخالۍ برخه ئې لږه ده. همدارنګه حميد هم يوازى د تش خيال خاوند نه دى بلكه د ننګ و نام پوره طرفدار او د تن اسانۍ دښمن هم دى – د درس او مكتب دروازى ته ئې هم هلكان را بللى او د يتيمانو اوښكى ئې هم پخپلو لستوڼو پاكى كړېدى، د عشق او مينى

دپاره ئی هر راز ذلت ته سر نیولی مګر د طمع ځنځیر ئی په غاړه نه دی پری اېښی[1] د چا مغلواله ئې کله نه ده تېره کړی مګر هېڅ کله ئې له خدایه داسی دروندوالی هم نه دی غوښتی چه په چا باندی بار شی[2] زه اوس دلته په دی مقاله کښې د دی دواړو نومړو شاعرانو په شعر باندی هغه شان تبصره نشم کولی چه د موضوع حق پوره ادا شی او ټول خصوصیات ئې وښودل شی مګر څه نه څه به ځینو ټکو ته اشاره وکړم چه د دوی د کلام د افادې ډول او هغه کیف چه د دوی په شعر کښې لیدل کېږی تر یوه حده وښودل شی.

لکه چه رحمان بابا پخپله شاعری کښې له عشق او مینی ډېر متاثر دی او هر هر ځای دغه مضمون په راز راز پیرایو کښې ادا کوی، حمید هم د محبت سوز و ګداز ناقراره کړی او په متعددو ځایو کښې له عشق نه فریادونه کوی، یعنی یو د عشق ستاینه کوی او اعلی مرتبه ئې بولی او بل ئې اسمانی تندر او توره بلا ګڼی یا ورځنی په سرو لمبو او غم باندی تعبیرونه کوی چه دغه دی دلته ئې نمونی ښیو.

رحمان بابا او عشق:

دا جهان دی خدای له عشقه پیدا کړی — د جمله و مخلوقاتو پلار دی دا
تر عشق غوره بل څه کار په جهان نشته — تر همه کارونو غوره کار دی دا
که اعلی مرتبه غواړې عاشقی ده — نور همه واړه ادنی دی ادنی مشی
څو د عشق په خمخانه ئې داخل نکړم — پخته نه دی دغه عقل خام زما
عاشقان په عشق کښې واړه سلطانان دی — پدې شهر کښې نیستکار او ناتوان نشته
عشق یو داد دی په عشق باندی له خدایه — هسی نه چه یائی پیری یا ئی پلوری
عشق عاشق لره یو هسی پیر استاد دی — چه به نه وی بل دا هسی پیر استاد
د رحمان په عاشقی کښې سترګی وشوې — خوك چه وائې عاشق ړوند دی هغه خوار شه
عشق د نفس له خاصیته منزه دی — کار د سترګو به خوك څه رنګ په دهان کا
و آسمان ته لاس د عقل نه رسېږی — دا خو عشق دی چه په عرش کرسی قدم ږدی
بی د عشقه که مې عیب که مې هنر دی — ما غوځ کړیدی له ځانه بل پیوند
مرتبه که د عشق شی ورته څرګنده — ملایك به واړه وائي چه بشر وای

حمید او عشق:

چه نازل شو د عشق تندر له اسمانه — ما حمید د غم لایق ورته لاس ونیو
ما هم زده چه عاشقی توره بلا ده — باری تېرله دی تدبیره کړم تقدیر

---

[1] نور قیدونه واړه سهل دی حمیده   خو په غاړه دې د طمع ځنځیر مشه
[2] د خسرې په څېر سپك بڼه یم بی قدره   خدای مې مکړه هسی دروند چه په چا بار شم

چه د عشق په غم اباد يم ډېره شوی　　　نور مې هېڅ کله ښادی د وجود نشته
په ځوانۍ د عشق غمونو حميد زوړ کړ　　　بی مدې ئې ږيره سپينه شوه ملاغبرګه
کاميابی په عشق کښې نشته زړه چول دی　　　هر نفس په تشه تشه تمنا
رستمان د صبر زهد ستا په عشق کښې　　　نخول شی در په در لکه بيزو
عاشقی به ئې آخر تر بڼی سپك کړی　　　که وی دروند تر کوه قافه تول د چا
د عشق بار چه اسمان ځمکی ساهه نشو　　　تا په کوم قوت ساهه کوتاه انديشه
لکه لوبی هلکان په ليونو کا　　　عشق می هسی مسخره کړ عقل و هوش
هر ساعت لکه خليل په عاشقی کښې　　　تماشه کړم د ګلزار په سرو لمبو کښې
هسې زه د ځان په غوښو عشق اخته کړم　　　لکه نا خبری له ځانه د پمن لاس
عشق د بوری د بدنامی کار راوکړ　　　لاس په خوله ايښی ژړا کړم شب و روز
په راستۍ می د خپل عشق هسی باور دی　　　چه همدم به يم له ښکلو پس له مرګه
څه فساد وستا په خاورو کښې حميده　　　چه د مينی په کيميا هم سره زر نشوه
څه کيميا د عاشقۍ په لاس درکړی　　　چه دی وينم په خواری کښې مغرور هسې
يا د ښکليو د پاوليو شرنګهار دی　　　يا د عشق د لېونيو د ځنځير
هنګامه د مينی ګرمه ده ترحسنه　　　د مجنون د درګدا شه ليلی مشه
د حميد زندګانی د يار په مخ ده　　　ناقصان به ئې ژوندی بولی په ساه

د دی څو بيتو څخه ښائي چه د رحمان بابا او حميد د عشق رنګ او ډول څه نه څه څرګند شوی وی او دا معلومه شوی وی چه دواړه د شعر په محفل کښې د عشق سرينده غږوی مګر هغه پکښې د خوشحالی اودی پکښې د غم سندرې وائي – دی د عشق او مينی مرور اشنا او هغه پخلا معلومېږی يعنی د هغه د خوشبينی جنبه قوی ده او د ده د شکايت هنګامه ډېره زوروره ده.

دا فيصله د يوه عمومی نظر نتيجه ده که څوك د دوی دواړو يو يو بيت له نظر لاندی ونيسی ښائي چه د رحمان بابا په اشعارو کښې هم د شکايت يو نيم بيت پيدا کړی لکه:

اشنائی توره بلا ده اشنا مشی　　　جدائی به دی فنا کړی فنا مشی

او د حميد په ديوان کښې هم ځينی بيتونه ومومی چه د عشق ستاينه او کيميا توب ورځنی څرګند شی مګر په عمومی صورت همدغه راز ايسی لکه چه اشاره ورته وشوه.

څه شی چه د حميد په شاعری کښې ډېر زيات ترسترګو کيږی هغه د خط کلمه ده چه اصلاً د فارسی ادب مهم عنصر دی او هلته په راز راز پيرايو کښې ادا شويده مګر حميد هم د پښتو ادب خصوصيت ته نه دی کتلی او دا پردی مضمون ئې پخپلو اشعارو کښې

دومره اړولی را اړولی دی چه د ده د شاعریت مهم غړی ورته ویلی شو او دلته ئی ځینې نمونې ښیو:

منت بار دې یم د ږیری د آغاز
چه ئې کم کړ ستا حسن کبر و ناز

په نو خطو پسې تللی زړه موند نشی
هغه ورك شو چه په شپه داوړ په سوی لاړ

چه مې ولیده په مخ د دل ارام خط
بیا مونده له ازادی نه ما غلام خط

د اشنا د مخ د خط هیبت می وخوړ
چه مې ولید په شرابو کښې د جام خط

د بهار او ریځی نه وی بی بارانه
په رښتیا کا د بوسی زیری پیغام خط

د مقصود د رمې ونه لیده تیاره شوه
صبحدم د یار د مخ کړ راته شام خط

د خط خیال مې له سره تلونی نه دی
که سایه پری د هما شی برابره

چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم
مشغولا را څخه پاته د کتاب شوه

ځکه زه کوم اسره د یارو خط ته
روانیږی مشکل متن په حاشو

هومره ښه دې خال و خط راسره وکړه
چه راوې ایستم له اوره په اغزو

زر په زر به ئې سیاهی د خط پښیمان کا
دا د مخ په روښنائی باندی مغرور

خدایه خط د یار له مخه لرې لری
په اسلام باندی برمشه لاس د کفر

هغه مخ چه مې کعبه وه د دوه سترګو
مسلط که باندی خط مو اس د کفر

لا که مخ له خال و خط آب و تاب ډیر
ولی تاب وی دا وریځی د افتاب ډیر

د تور خط لیکه ئې ګډه په سپین مخ شوه
تور او سپین زما د سترګو شو پیدا ګډ

دارموز کا د یار خط په ماته ژبه
چه خوږه کړه نن ساعت هر چا ته ژبه

د اشنا له خال و خطه معلومیږی
چه حمید به مسافر د هندوستان شی

لګی لا د خط په وخت د یار عتاب سخت
وی د شپې باد و باران سیل وسیلاب سخت

د نو خطو درشتی زما اشتی ده
په اغزن بوټی ارام کا عندلیب زما

څه به خوب کوم د یار د خط له غمه
چه اغزی مې په لیمو کښې غړوی

هسی شپه د یار د خط را باندی راغله
چه هرګز به تر قیامته سحر نشی

خال و خط ئې هسې چارې په مخ وکړی
لکه ګل شی پښو لاندی دهاتیانو

سپیلنی غوندی په اور د نو خط حسن
سر تر پایه سره لمبه شم شنه لوخړه

دائې خط نشو نما کاندی له مخه
که نری نری لوګی ځی له چراغه

خط په مخ د صنم راغی که میاشت ګیر شوه په هاله کښې
وائې غالب په خوله کښې زیب کا که ژاله شوه په لاله کښې

له دغو څو بیتو څخه دومره پته لګیږي چه حمید د فارسی شاعری له تاثیر لاندې ډیر زیات راغلی دی او د پښتو د شاعری خصوصیت ئې لږ څه بایللی دی د همدې لامله ځینی ځایونه ئی تخیل هم فارسی رنګ لری او ځینی فارسی مصطلحات ئی هم په کلام کښې لیدل کیږی چه یو څو نمونې ئې دا دي:

که حمید د زنخدان له غمه ژاړی　　　په کوهی کښې اویزان دی نه دی ګرم
که مې تا د مرګ سلا نه ده ورکړی　　　زنخدان دی راته کینی ګور په څه
چه ئی ستا د تنګی خولی تصور واخست　　　په دی فکر کښې غنچه شوه په زړه تنګه
دا زما په سرو قد د قد له شرمه　　　فلك ودریده سرکوزی خمیده
چه خندا دی کیند کوهۍ په زنخدان کښې　　　ما هاله پکښې لیده خپل پرېواته
وایم پرېوتم وسل ګزو کوهی ته　　　چه په یاد راته د ښکلو زنخدان شی
چه دا ستا چاه زنخ ته نه رسېږی　　　د کم عمر رسن څه کوم بی تا

دلته باید څوك دا ګمان ونکړي چه زه د ده هر بیت چه نازك خیالی پکښې وی د فارسی ادب اغیزه بولم یا دا وایم چه په پښتو اشعارو کښې بیخی تخیل نشته او نازکخیالی پکښې نه ځائېږی – زه به تاسی ته د پښتو په عام ادب او لنډیو کښې هم نازکخیالی وښیم چه څوك ورته د فارسی اغیزه ونشی ویلی او د پښتو خپل مال ئې وبولي لکه:

په ګودر سور سالو ښکاره شو　　　ما وی دې تورو اوبو اور واخست مینه

حمید هم ځینی بیتونه لری چه هغه د ده خپل تخیل دی او پر دی رنګ نلری لکه دا بیتونه:

لکه سر د پسه په اورغابنونه سپین کا　　　هسی ما لره له غمه خندا راغله
د اشنا د منګوری زلفو په خیال کښې　　　موی په موی راباندی زهر د منګورځی

زما مقصد له فارسی تخیل څخه هغه تخیل دی چه په فارسی ادب کښې ئې د ضرب المثل حیث پیدا کړی دی او د فارسی د ټولو شاعرانو مشترك مال ګرزېدلی دی لکه د حمید پدی بیت کښې ئې چه ګورو:

د هوسۍ په ښکر برات زما د مطلب شو　　　هوسۍ زه نشم نیوی د پښو په دو

دلته که څه هم د فارسی دا مخصوص مضمون (برات عاشقان بر شاخ آهو) ډېر ښه ادا شویدی ځکه چه پدی ځای کښې دا مضمون یو مخصوص لطف هم لری چه (برات) نامی د حمید محبوب او معشوق هم و، او په همدغه سبب پکښې یوه ښه تلمیح هم شته مګر بیا هم د یوه پښتانه شاعر د ستاینی موجب نشی کیدی او د حمید دپاره ئې عیب بولو که څه هم د نورو دپاره حسن دی. حمید په همدغه سبب چه فارسی ادب لږ څه د ده د خولی خوند بل راز کړی دی ځینې داسی بیتونه ئې خولی ته ورغلی دی چه هغه

د پښتو د عمومی صفت منافی بلل کیږی او د نورو پښتنو شاعرانو په کلام کښې دومره ډېر نه لیدل کیږی لکه دا څو بیتونه:

بیهوده مې ځان شمېره د یار له پیسو　　چه لایق په دغه شمار کښې نه وه نشو
دا خطاب د پادشاهۍ د سلطانۍ دی　　چه یار وبولی حمید د اسپی په اسم
د حمید په څېر به ځان د ښکلو پسی کړی　　که څوك بیا مومی د عشق کمینه فیض
په سړو کښې به ځان هومره حساب نکړم　　څو حساب نشم د یار د درپه سپیو کښې
ستا د در د سپیو قدر مې بیا نه مومند　　که هر څو مې درته ځان کړ کمینه
چه سپی توب د عاشقۍ راځخه نه ځی　　ځکه شم باله شاړه په تو په چخه
دا سپی توب دی زما خوښ ترسړیتوبه　　که په مینه کښې هرڅوسړی سپی کېږی

برسېره پدی چه فارسی ذوق د ده په دېوان کښې دغه راز د عزت النفس منافی بیتونه پیدا کړی دی ځینې داسی بیتونه ئې هم د ده له قریحی زیږولی دی چه لکه د فارسی ځینی تخیلی بیتونه له واقعیت او حقیقت څخه ډېر لری وی چه دغه راز بیتونه د پښتو په ادب کښې بل راز ایسی او د پښتو په ذوق هم چندان ښه نه لګی وګورئ حمید په یوه ځای کښې وائي:

زلزله د یار د خط د راتلو ګوره　　نړوی مې په تندی آسمان د مشکو
چه اوریځ د یار د خط په خاطر راشی　　اوروی مې ترلیمو باران د مشکو

دا بیتونه علاوه پر دی چه د وقوعیت په لحاظ پری اعتراض کیدی شی د شعری تناسب په اعتبار هم د انتقاد وړ دی ځکه چه د مشکو اسمان د خط زلزله او بیا هغه مفهوم چه دی ئې له دی دوو مصروعو څخه اخلی څو رازه نواقص لری، همدارنګه د اوښکو باران ته د مشکو باران ویل هم یوه نوی خبره ده ...
په یوه بل ځای کښې وائي:

خال و خط ئې هسی چاری په مخ وکړی　　لکه ګل شی پښو لاندې د هاتیانو

دلته که خط د هاتی مثال پیدا کړی شی او مخ لکه ګل د دغه تور هاتی له پښو لاندی وګڼو نو د یوې بعیدی تشبیه په سبب څه اړخ ورسره لګوی مګر خال ته هېڅکله دا نشو ویلی ځکه چه هغه لا د مخ ښایست او ښه ښکاره کیدو سبب ګرزی نو خال پدی بیت کښې خوشی په خوشی د خط په ډب کښې ولاړ دغه راز شیان نور هم له فارسی نه پښتو

ته راغلی دی چه د حمید په اشعارو کښې له رحمان بابا او نورو شاعرانو ښخه زیات تر ستړګو کیږی.

رحمان بابا هم یو نیم ځای خط یاد کړیدی او د فارسی ادب اغیزه ئې په کلام کښې په هغه اندازه چه ګډون او اجتماع تقاضا کوی لیدل کیږی مګر د حمید ږکښې کوډی ولاړی دی او د ده د نازکخیالۍ بوده یا تنسته ئې بللی شو.

د حمید ډیر بیتونه مو د خط په باب کښې واورېدل اوس د رحمان بابا یو بیت هم واورئ:

په رخسار چه دي د خط غبار څرګند شو　　　سربلنده شوه فرقه د خاکسارانو

که مو په یاد وی حمید هم دغسی یو بیت لری چه د مضمون په لحاظ همدغه بیت ته ډیر نزدی دی خو شاعریت ئې کمزوری دی ځکه چه هغه ښکاره او په ډانګ پیلی خپل معشوق ته وائي:

منت بار دي یم د ږیری د آغاز　　　چه ئې کم کړ ستا د حسن کبر و ناز

مګر رحمان بابا په هغه ژبه چه د شعر او ادب تقاضا ده همدغه مطلب ادا کوی او یوازی د حسن او ناز کمېدل لا څه چه د محبوب خاکسارۍ ته هم یو شاعرانه اشارت کوی او په مقابل کښې ئې خپله سربلندی ښئ مګر خپل مناسبت ورسره په ښه شان ساتی او په عین حال کښې د خط تشبیه له غبار سره او بیا د خاکسارۍ مفهوم ږکښې پیدا کول پوره شعری کیف لري.

په یوه بل ځای کښې هم د رحمان بابا خط و خال ته پدی راز ګوری:

ستا د مخ په ورق باندی خط و خال دی　　　د مصحف په صحیفو باندی اعراب

پدی بیت کښې د خط و خال تشبیه د مصحف له اعرابونو سره شوېده او ږخپله مخ لکه د مصحف پاڼه ګڼل شوېده مګر حمید ږخپل یوه بیت کښې ورته د کتاب د حاشو نسبت کوی او وائي:

ځکه زه کوم اسره د یار و خط ته　　　روانیږی مشکل متن په حاشو

پدی کښې هیڅ شك نشته چه حمید هم پدې ځای کښې د رحمان بابا مطلب ادا کړیدی خو هغه کیف او لطف چه د مصحف او اعراب په کلمه کښې مومو په متن او حاشیو کښې ئې نه وینو ځکه چه د مخ تشبیه له مصحف سره نسبت متن ته زیات مناسبت

لرى او يوه ښه تخيل هم سړى ته پيدا کوى همدارنګه کله کله رحمان بابا چاه زنخدان هم ياد کړيدى لکه:

خوند د لبو او د چاه زنخدان ئې   راشه ګوره زمزم دا دى کوثر دا دى

مګر حميد ورځنى سل ګزه کوهى جوړ کړى او خپل قبر ئې هم پکښې ليدلى دى.

سړى چه د رحمان بابا او حميد شاعرۍ ته ښه ځير شى داسى معلوميږى چه حميد کله کله په پخپلو مضامينو او سخرو غوټو کښې هم شعر او شاعرى لټوى مګر رحمان بابا يوازى په ساده بيان کښې شعرى سحر پيدا کړيدى او هيڅکله داسى نه کوى چه د خط له وريځى څخه د مشکو بارانونه و اوروى يا د خط د زلزلى په اثر کښې د مشکو اسمان و نړوى – له خط نه هاتيان هم کله نه جوړوى او د هوسى په ښکر براتونه هم نه ليکى مګر حميد اسمان ته د شعر ځينه ايښى ده(۱) او همدومره پاته دى چه د غم له زنګانه سر راپورته کړى او پورته ورخيژى خو زما په ګمان چه همدغسى مغموم ورختلى دى او د فلك په مانى کښې ئې هم د غم اورونه بل کړيدى لکه چه پخپله وائي:

چه بلېږى پکښې اور زما د آه   څه به نه وى د فلك مانۍ سياه

د همدى لامله خپل اشنا ته هم له پاسه دا راز پيغام استوي:

سر ټرونى نوې مياشت تر سر جار باسى   د هر ښکلى درد په سر دى ستا له درده

هغه وخت چه د خپل صنم په مخ د خط ليکه شاوخوا ګورى نو هم سمدلاسه وائي:

خط په مخ د صنم راغى که مياشت ګير شوه په هاله کښې   دائى غابن په خوله کښې زيب کا که ژاله شوه په لاله کښې

د اسمان شفق هم د خپل زخمى زړګى د سمال بولى چه په همدغه اسمانى سير کښې ورڅخه لويدلى او هلته پاته شويدى لکه چه پخپله وائي:

ناخبره خلق ئې ولى شفق بولى   دا زما د زړه له زخم د سمال پريووت

نو څنګه چه په فارسى کښې بيدل پخپله شاعرۍ کښې په يو سخته لاره روان دى چه غرونه او پيچو مى پکښې زښت ډېر دي حميد هم کله کله په لوړو مضمونو پسى د اسمان په څنډوګرزى او له عامې سطحې ډېر ډېر پورته کيږى مګر رحمان بابا پخپله مسله ناست دى د اسمان راښه ستورى ئې په لمن کښې لکه مرغلري را توئيږى: دى ورځنى د لويو او وړو دپاره ښايسته اميلونه جوړوى او د خپلو نمسيانو په غاړه کښې ئې اچوى.

---

(۱)و اسمان ته به د شعر ځينى کښيږدى
که حميد د غم له سره زنګون وکيښ

نو د حمید د شاعری زور او قوت اغلباً په تکلفی او پېچیده مضامینو کښې ګورو او زیاته پهلوانی ئی هم په همدغه تشبیهاتو او استعاراتو کښې وینو مګر د رحمان بابا په شعر کښې یو بل راز کیف ممو چه هغه د ده په ساده انشا کښې د شعر پرښتو اغږلی دی او په هېڅ راز تکلف نه دی بنا – د همدی لامله کله سړی د ده په ځینی اشعارو کښې یو ډول خوند او خوږوالی څکی چه هلته د تشبیه یا استعاری غازه هېڅ نه لیدل کېږی او څه تخیل هم پکښې نه وی لکه پدی بیتو کښې:

که یوځله مې دی زلف په لاس کښېوزی	یو ویښته به دی په درست جهان ورنکړم
څو دی ونه وینم سترګی که خدای کاندی	عزرائیل لره به هومره ځان ورنکړم
په رحمان باندی د لبو مې حرام دی	څو د خپلو وینو جام تاوان ورنکړم

د رحمان بابا په دېوان کښې دغه راز ډېر بیتونه موندلی شو چه لکه اصلي مرغلې له ځانه یوه اصلی رڼا لری او د خپل ساده جوهر په لحاظ هر چا ته ښکلی او ښایسته ښکاری وګورئ! دا بیت:

څه اثر به ئې د عقل وی په سر کښې — د هغو په سر چه کښېنی ښاپېری

خومره ساده کیف لری چه هېڅکله ئې سړی په یوه تکلفی او پېچیده مضمون کښې نه مومی.

څوك چه د رحمان بابا په دیوان کښې مطالعه لری هغه به دا ومنی چه د ده ساده انشا یو دا راز خوند او کیف لری چه هغه هیڅکله په مصنوعی اشعارو او شعری صنایو کښې نشو موندلی دا اقتدار خدای یوازی رحمان بابا ته ورکړی دی چه ډېر پېچیده او ګران مضمونونه دومره ساده او اسانه کړی چه خاص و عام هر څوك پرې وپوهېږی او خوند ورځنی واخلی – دی ډېر ځله په یوه غزل کښې د عشق مرموز کیفیتونه، د ژوندانه پټه فلسفه او شاعرانه نازك خیالات داسې یو ځای کوی چه یو ډېر ساده او روان خوندور شعر ورځنی جوړېږی.

د نمونی په ډول ئی دا څو بیتونه وګورئ:

که په ګنج د شهاهی فخر شهریار کا	عاشقان ئې د دلبرو په رخسار کا
خرقه پوشو په خرقه کښې دی موندلی	هغه حظ چه په دنیا کښې دنیا دار کا
پتنګانو لره خدای ورکړ په اور کښې	هغه عیش چه ئې بلبلی په ګلزار کا
یار د ناز له خوبه پاځی پسی ګرزی	چه فلك د عاشقانو بخت بیدار کا
نیمه شپه ئې یار تر سره پوری کښېني	لکه شمع چه څوك بله په مزار کا
د مستی د هوښیاری یون ښه څرګندوی	په هر چا کښې چه څه وی هسی رفتار کا

د بلبلو نغمه زاغ کولی نشی | هر سرود اواز په طور د خپل تار کا

د حمید د شاعری رنګ به هم د ده له اشعارو څخه څه نه څه معلوم شوی وی چه دا د عشق او مینی په لمبو سوی او ستی شاعر بی له سوز او ګدازه نور څه نه خوښوی او بل راز ژوندون هېڅکله له خدایه نه غواړی د همدی لامله د خپل دیوان شروع په دی ډول کوی:

الهی د محبت سوز و ګداز را | په دا اور کښې د سهی سمندر ساز را
تن پرور بلبل دی عیش کاندی پر ګلو | پروانه لره په اور زما ګداز را

څنګه چه دی د خپل دیوان په آغاز کښې خپله خط مشی ښئ او له لویه خدایه د یوه سوزان عشق آرزو کوی تر آخره پوری د ده په زړه کښې دا لمبه نه سړېږی او هر هر ځای همداغه سوال کوی:

چه دی نوم په غوږو واروم سره لمبه شم | هومره سوز را کښې پیدا کړی زما ربه

د همدې لامله په هر ځای کښې چه د مینی او عشق خبره یادېږی د ده په مخکښې سری لمبی جلوه کوی او د سوز ګداز منظری ئې سترګوته درېږی او په ډول ډول پیرایو کښې وائی:

له حجابه ئې جلوه هسې جمال کا | لکه سره لمبه چه خېژی له تنوره
زه د شمع په څېر اور په تندی بل کړم | ته د صبح په څېر خاندی له غروره
هر ساعت لکه خلیل په عاشقی کښې | تماشه کړم د ګلزار په سرو لمبو کښې
لکه موم سوز و ګداز مومی له اوره | هسی زه مومم له تا سوز و ګداز
شومی سوز لکه د شمع دل افروز | په ژړا مې څکه نه ځی د زړه سوز
هسې یم په درد و غم کښې د دلبر خوښ | لکه اوسی په سره اور کښې سمندر خوښ
همه عمر ولاړ به یم په سره اور کښې | نه بی یاره د شاهی په شر و شور کښې
سری لمبې ستی سهی په صورت باندی | سهېدی نشی بی یاره په پېغور کښې
چه څراغ د یار د مخ راته بل نه وی | زه په ګور کښې ګنم خپل سر په دا ګور کښې
د حمید د زړه رڼا په ښکلی مخ ده | په دا ګور کښې نشته بله بله شمع

نو دغه سپېڅلی اور چه هر وخت د ده د زړه په کوه طور کښې بلېږی او د ده مخه رڼا کوی د هر راز ستایلو او نمانځلو حق لری څکه چه همدغه اور د شعر او انسانی مینی ساه ده چه د انسان د زړه په فانوس کښې رڼا کوی او بشر ته د سعادت لوری او لاره

ښئ– د ده له همدی اور څخه د شعر او شاعری ډېرې ډيوې هرېخواته بلې شويدی او ډېرو خونو ته ئې رڼا رسېدلې ده.

دغه سوز وګداز چه حميد ئې له خدايه غواړی او لکه پتنګ ورپسی شمع او ډيوې لټوی د انسان ازلی برخه ده او د انسانيت په دنيا کښې ډېر لوړ قيمت لری.

دا جذبه بايد شاعران وروزی او دا هنګامه همدغسی ګرمه وساتی لکه چه حميد ساتلې ده ځکه چه شعر د همدغه احساس د ويښولو او پالنې دپاره دنيا ته راغلی دی او د زړونو اصلاح هم په همدغه دوا باندی کېږی – يو ښتيانی او فطری شاعر بايد په دنيا کښې بې له مينی او حسن څخه بل حقيقت ته قايل نشی او نور څه ونه پېژنی لکه چه حميد وائی:

يا د ښکلو دپاوليو شرنګهار دی　　　يا د عشق د لېونيو د ځنځير

مګر پدی دواړو کښې هم د عشق او مينې حق مقدم ګڼي او په حسن باندې ډېره ترجيح ورکوی لکه چه په يوه بل ځای کښې وائي:

هنګامه د مينی ګرمه ده تر حسنه　　　د مجنون د درګدا شه ليلی مشه

نو ويلی شو چه حميد د شعر او شاعری په مقام کښې د يوه پاخه استاذ ځای لری ځکه چه ده د شعر اصلی او اساسی راز ډېر ښه پېژندلی دی او حق لری چه د يوه نوی مکتب او سبك استاذ ورته ووايو.

وروسته تر دی لږی ډېری معرفی اوس د دی دواړو منلو او مشهورو شاعرانو د شعر نمونې وګورئ:

<u>رحمان بابا:</u>

لمړی نمونه

بيـا دی نـوی شـراب څکلـی دی پـوهېږم	پـه رخسـار دې ګـل کرلـی دی پـوهېږم
کـه هـزار ځلـه لاس سـره کـړی پـه نکريـزو	تـا زمـا پـه وينـو وللـی دی پـوهېږم
معرکـه زمـا د مـرګ نـه ده نـوڅـه ده	رقيبـان چـه دی بللـی دی پـوهېږم
څـه حاجـت دی چـه دی خـط پـه ملا لـولم	چـه زمـا پـه بـاب دی ښـکلی دی پـوهېږم
رقيبـان چـه دا تېـری پـه رحمـان کانـدی	تـا پخـوا پـوری نيـولی دی پـوهېږم

دوهمه نمونه

زه دا هسـې لېـونی او مجنـون چـا کـړم؟	لـه رواج اولـه رسـومه بيـرون چـا کـړم؟
نـه پـوهېږم چـه دا هسـې چـاری څـوك کـا؟	لېـونی د خپـل نګـاه پـه افسـون چـا کـړم؟
کـومې سـترګی کـوم بانـه کومـه غمـزه ده؟	ډوب شـهيد غونـدی پـه خـاك اوپـه خـون چـا کـړم؟
تـوان توفيـق چـه د فتنـو را څخـه نـه ؤ	پـه فتنـې د تـورو سـترګو مفتـون چـا کـړم؟

رحمان هیڅ له خپله ځانه خبر نه یم — چه دا هسې رنګ زبون او محزون چاکړم

دریمه نمونه

ستا د عشق حرفونو تور نه دی ګلګون دی — هم په دا چه نوشته په جګر خون دی
تش به نه شی هغه خم د عشق له میو — چه ئې خاوری د فرهاد او د مجنون دی
مقتولان ستا د غمزو دی لاله نه دی — چه په سره کفن له خاورو را بیرون دی
چه بهائې د ځلمیو ځخه نشته — جونه نه دی جوړ ګنجونه د قارون دی
بادشاهان به په یودم کښې ګدایان کا — ما لیدلی فسادونه د ګردون دی
د رحمان د زړه خوناب مګر قبول شه — چه مخونه د دلبرو پری ګلګون دی

خلورمه نمونه

ستا د مینی ګوهر نشته په هر آب کښې — مګر بیا موند شی د اوښو په دریاب کښې
که ته وینی زما پټی ځکی دلبرې — رنګ د لبو دی ګواه دی پدا باب کښې
په هر ځای چه ستا د لبو نوم آغاز شی — د لاله ؤ باران اوری په حباب کښې
زه حیران دا ستا د وروځو د تور خال یم — کافر څه رنګه سجده کاندی محراب کښې
ګل له ډیری باریکۍ په شبنم خور شی — نازك زړونه بدوی په صاف جواب کښې
د بهار په ګلو اوری بارانونه — د ښخویکی طاقت نشته په حباب کښې

پنځمه نمونه

زه د یار په دردو غم کښې شادمان یم — لکه ګل د پریشانۍ په وخت خندان یم
یو وبښته مې د صورت بی عشقه نه دی — ښوکیدار پخپل نفس د خپل کاروان یم
د کاملې عقیدې له برکته — د دوهۍ په غاړه ناست شاه جهان یم
روښنائی مې په طلب کښې شوه حاصله — شپه او ورځ لکه افتاب په لار روان یم
دلبرانو وته خاك تر تلی لاندې — د دې نور جهان په سر لکه اسمان یم
چه د یار په دیدن سر او مال ښندمه — خلقو واوری زه هغه عبدالرحمن یم

شپږمه نمونه

که مې ښوك په فقیرۍ شمیری فقیر یم — که مې ښوك په امیرۍ شمیری امیر یم
د دلبرو صدقې لره ئې غواړم — هسی نه چه په دنیا پسی زهیر یم
هم پند اخلم هم پند وایمه هر چا ته — زه د ځینو یم مرید د ځینو پیر یم
په هجران کښې د وصال خیال را سره وی — په زندان کښې له یوسف سره اسیر یم
په خندا کښې مې ژړا ده لکه شمع — له عالم پټ پنهان د ځان په ویر یم
ازادی تر دا په هور ته بله نشته — چه بندی د یار د زلفو په ځنځیر یم

همیشه په غور ناری د هجران اورم — رحمٰن ځکه د خپل یار مخ ته په ځیر یم

حمید ماشو خیل:

لمړی نمونه

له حیا دی آئینه په مخ کښې آب شوه — په فراق دی ګونه زیړه د افتاب شوه
ورځ په ورځ ئې روښنائی د مخ زیاتیږی — نوی میاشت چه دی روانه په رکاب شوه
چه ئې ګل دا ستا د مخ په ګریوان کښېښود — شګوفه د زړه په وینو کښې غرقاب شوه
بیا به ولګوی اور د چا په خونه — چه له قهره ئې سمن بشره ګلاب شوه
چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم — څه عجب که د هغو سینه کباب شوه
ته چه توره تېروی د مخ پوهېږم — مقرره شهید ګی زما په باب شوه
ستا د غم له ډېرو اوښکو چه تل ژاړم — د حمید خونه په مخکښې د سیلاب شوه

دوهمه نمونه

ارزومند د یاد درد و دوا مشه — بېګانه د خپلو مینځ لره رامشه
هنګامه د مینې ګرمه ده تر حسنه — د مجنون د درګدا شه لیلی مشه
که بانو دی د نګار تول تېره غشی — یو زما د زړه له نښی خطا مشه
که بلا په عشق کښې ډېری دی ناصحه — دا بلا واړه په ما شه په تا مشه
بی له غمه د عشق هر غم ضرر کاندی — څوك له خوا د آهو چشمو جدا مشه
هېڅ دی دم وربانډی نه لګی ناصحه — دا حمید بلا وهلی ملا مشه

دریمه نمونه

که په مینه کښې مې سر د دلارام ولاړ — د لکونو په سودا می یو جدام ولاړ
چه مې ولید کفرستان د تورو زلفو — عقل و هوش مې له خاطره د اسلام ولاړ
څله نه ژاړم غنچی غوندی سرې سترګی — چه له غېږی مې وصال د ګل اندام ولاړ
چه مې نه مونده وصال د دلبرانو — وجنت وته مې فکر له ناکام ولاړ
چه می زړه د ترکو وصل په سر غواړی — په سپوږمۍ پسی هلك سرته د بام ولاړ

څلورمه نمونه

چه دی نکړم په نیکیو ننګ و نام لور — په دوه چومه دی د ختو مشه بام لور
زیات و کم تر خپله قدره قدم ږده — د مرغه په اندازه غووره دام لور
د مجلس د اهل دلو لوئی مکړه — د قران په نزدیك نشی اخست ګام لور
استغنا له خلقو نښه د کمال ده — د صاحب په څنګ کښې نه دری غلام لور

چــه پــه پــوزه ئــې پېــزوان نــه وی د طمــع د هغــو خلقــو ګــردن بویــه مــدام لــوړ

پنځمه نمونه

خــو بــه خــوری پــردی مالونــه پــه ســتم یــوه ورځ بــه دی پــه نــس کښــې شــی اړم

د مظلــوم د مــال روټــی خپلــه بــوټی خــوری مشــه هــېڅ پــه دا خــوراك خــوښ و خــرم

زمــانی دی ډېــر مــزری هســی خــوار کــړی چــه وهلــی اوس پیشــو تــه نشــی دم

چیــری نشــی دهــاتی تــر پښــو لانــدې پــه عــاجز مــچ و مېــږی مــه ږده قــدم

د یـــوه تـــن اندامونـــه دی ببشـــکه لــوی هلــك بنــی ادم پــه صــورت ســم

تــه هــم هــېڅ لــه پرښــتی زوکــړی نــه ئــې چــه چارپــای بــولی دا نــور بنــی آدم

آدم زاد دی د یـــوی ونـــی ښـــاخونه چېرتــه تــه ښاخ د زعفــران شــوی نــور شړشــم

آئینـــه د زنګـــون ونیســـی و مـــخ تـــه پکښـــې وګـــوره احـــوال د جـــام جـــم

د انصـــاف وروښـــنائی وتـــه را ووزه پرېــږده زیســت د خــود بینــی پــه تــور تــم

کـــه امســـائی د موســـی بـــولی وګـــړی ښــائی نــن ســاعت حمیــده ســتا قلــم

شپږمه نمونه

ربــه زړه د رقیــب نــرم پــه احســان کــړی دا هنــدو را بانــدې ځــه خــو مسلمان کــړی

زمـا صـبر تېـره تـوره کـړی پـه عشـق کښـې رقیبــان وربانــدې غــوځ پخپــل ګمــان کــړی

چـه خـاطر د آهـو چشـمو پری وحشـت خـوری هغـــه واړه ودانـــی زمـــا دامـــان کـــړی

اور زمــا د دیــن دنیــا پــه کــور کــړه پــوری خــومی عــذر پــه عــزت د عشــق مهمــان کــړی

چــه روښــان د یــار د مــخ پــه ډیــوه نــه وی وران زمــا د زنــدګی خــان ومــان کــړی

یــا زمــان د یــار د وصــل کــړی رانــوی یــامی عمــر پــه هجــران کښــې یــو زمــان کــړی

ګــوره نــن پــه ځیــر ځیــر مــخ د یــار حمیــده
چــه ســبا وریــی لاس مــړی ارمــان کــړی